

הקואופרציה הפרטית בתקופת המנדט: אשראי וחיסכון

נחום קרלינסקי

ארץ-ישראל רוכשת במהירות רבה פרסום בשל רבוי מפעלים קואופרטיביים שונים... מפעלים מכל המינים - האופירה הארצי-ישראלית; ספרים בתל-אביב; נהגים העוסקים בהובלה בתל-אביב; קבוצות נהגים במושבות הגדולות; תימנים ובני העדות המזרחיות, המאורגנים ע"י הסתדרות הנשים העבריות והעוסקים בתעשיות בית (עבודות רקמה, צורפי כסף וכו'); כל המנגנון של העתון היומי 'הארץ' (העורכים, הריפורטרים, המדפיסים והפועלים) - הכל מאורגנים ב'קואופרטיבים'. בעיר מערי הארץ מתקיימת אפילו מספרה בשם 'המספרה הקואופרטיבית של ה' פלוני'. יש קואופרטיבים רבים, שמספר חבריהם אינו עולה על שנים או שלושה. המפעלים האלה כולם כאילו רואים במלה 'קואופרטיב' כעין קמיע או כח-קסמים, שעשוי להבטיח מזל טוב לעסק או להרחיב את מחזורו.¹

עד כאן דבריו של הרי (צבי) ויטלס, אחד מראשי הקואופרציה בסוף שנות העשרים ומנהלו של 'הבנק המרכזי למוסדות שיתופיים'. בשנת 1937 נמנו בארץ-ישראל המנדטורית 1,006 קואופרטיבים (או בשמם העברי, 'אגודות שיתופיות'). 871 מהם (כ-86.6%) היו של יהודים ו-127 (כ-12.6%) היו של ערבים (עוד כ-0.8% נרשמו כ'אחרים'). כרבע מיליון נפש היו חברים באגודות השיתופיות האלה, כ-98% מהן יהודים וכ-2% בלבד (כ-5,000 נפש) היו ערבים. באותה שנה היו ביישוב היהודי כ-400,000 נפש, כשני-שלישים מהן (מעט יותר מרבע מיליון) היו בוגרים וכשליש ילדים. בעצם, כמעט כל אדם בוגר - גבר ואישה - ביישוב היהודי היה חבר באגודה שיתופית כלשהי. מספרן של האגודות השיתופיות בארץ-ישראל לא פחת גם סמוך לסימום של המנדט הבריטי. סקר שערכה ממשלת ארץ-ישראל בעבור ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית מצא כי בסוף 1945 היו ב'פולשתינה (א"י)' 1,459 אגודות שיתופיות. 1,209 מהן (כ-83%) היו של יהודים ו-240 (כ-16%) של ערבים.²

* מחקר זה נעשה בחלקו בסיוע מלגת פוסט דוקטור על שם א"א אורבך מטעם קרן הויכרון לתרבות יהודית. המחבר מבקש להודות לקרן על סיועה.

1. ה' ויטלס, 'הקואופרציה החקלאית', הסתדרות האגרונומים בארץ-ישראל, תל-אביב תרפ"ט, עמ' 3.
2. 'מצר וע' קפלן, משק יהודי ומשק ערבי בארץ-ישראל: תוצר, תעסוקה וצמיחה בתקופת המנדט, ירושלים תשנ"א, עמ' 101 *Report by the Registrar of Cooperative Societies on Developments*;

ואולם למרות היקפה ורב־גוניתה של התופעה, עדיין לא נערך מחקר שהוקדש כל כולו לסוגיית הקואופרציה בארץ־ישראל של תקופת המנדט. ראוי לציין עם זאת כי חוקרים שונים נתנו את דעתם לקורותיה של התנועה השיתופית בארץ־ישראל, ולעתים היו אלה מחקרים מפורטים ומעמיקים ביותר. עם חוקרים אלה נמנו גם אלה שהשתתפו בעיצובה של הקואופרציה (היהודית) בתקופת המנדט וכתבו על אודותיה מונוגרפיות מקיפות; אנשים כוויטלס, שפרסם ספר מקורות מקיף בן שישה כרכים על תולדות הקואופרציה בארץ־ישראל; או אברהם זברסקי, שעמד בראשם של כמה מפעלים שיתופיים בתקופת המנדט ופרסם בשנת 1932 ספר בנושא 'הקואופרציה: התנועה, עקרוניה והישגיה', ועד היום ערכו רב ביותר – אנשים כאלה סקרו וניתחו את המפעלים השיתופיים השונים של 'פולשת' (א"י). גם מחקרים שפרסמו אלה שהקדישו שנות מחקר לתנועה השיתופית בכללה, חוקרים כיצחק גלפט, וולטר פרויס, נח אורין ואברהם דניאל, גם הם ייחדו פרקים נרחבים ל'תנועה השיתופית בישראל'. חוקרים אחרים, וכאן יש לציין בייחוד את יצחק גרינברג ואת נחום גרוס, עסקו בשנים האחרונות עיסוק ממוקד בהיבטים שונים של הקואופרציה היהודית בתקופת המנדט.³

המשתף לכל המחקרים והמונוגרפיות האלה שהם מתמקדים בקואופרציה של תנועת העבודה. במחקריהם של גרינברג וגרוס וגרינברג ההתמקדות במפעליה הכלכליים־חברתיים של תנועת העבודה היא המהות, אך עם זאת ראוי להדגיש שאין הם מעלימים עין מארגונים שיתופיים שלא השתייכו לתנועת הפועלים. לעומתם, חוקרים אחרים, כוויטלס ועד אברהם דניאל, זיהו את הקואופרציה היהודית בארץ־ישראל עם מפעליה של תנועת העבודה; ובתוך שלל מפעלים אלה העלו על נס את ההתיישבות השיתופית בצורותיה ה'מיתולוגיות' – הקיבוץ והמושב – כביטוי המובהק והמאפיין ביותר של הקואופרציה העברית לפני קום המדינה. המאפיינים של תודעה ציונית חזקה, אידאל השיבה אל האדמה ועבודה בזיעת אפיים, הממד החלוצי שבהתיישבות החקלאית וההיבטים הסוציאליסטיים שבקיבוץ ובמושב – כל אלה מוצגים כמי שהבדילו את הקואופרציה העברית משאר תנועות שיתופיות בעולם והעניקו לה על ידי כך את דמותה המיוחדת. ענפים אחרים בקואופרציה של תנועת העבודה

During the Years 1921-1937, Jerusalem 1938 [Hence: *Report by the Registrar*], pp. 9, 21; *A Survey of Palestine*, I, Jerusalem 1946, pp. 362-363; J. Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Cambridge 1998 [Hence: Metzger, *The Divided Economy*], p. 215

H. Viteles, *A History of the Co-operative Movement in Israel: A Source Book in 7 Volumes*, London 1966-1970. א' זברסקי, הקואופרציה: התנועה, עקרוניה והישגיה, תל־אביב תרצ"ב [להלן: זברסקי, הקואופרציה]; י' גלפט, מסות בכלכלה שתופית, תל־אביב 1939; ו' פרויס, התנועה השיתופית בעולם ובארץ, תל־אביב תשט"ו; נ' אורין (הרצוג), הקואופרציה להלכה ולמעשה, תל־אביב 1966; א' דניאל, הקואופרציה: חזון והגשמה, תל־אביב תשל"ב [להלן: דניאל, הקואופרציה]; י' גרינברג, מחברת עובדים למשק עובדים: התפתחות רעיון חברת העובדים בשנים 1920-1929, תל־אביב תשמ"ח; נ' גרוס וי' גרינברג, בנק הפועלים: חמישים השנים הראשונות, 1971-1921, תל־אביב 1994 [להלן, גרוס וגרינברג, בנק הפועלים].

קיבלו במחקרים אלה – ועל ידי בני התקופה עצמם – מקום פחות בחשיבותו לעומת ההתיישבות השיתופית. גם בין ענפים אלה התקיים מדרג ברור של חשיבות: הענפים הקואופרטיביים, שיישמו יותר מן האחרים מדיניות ואידאולוגיה סוציאליסטיות וציוניות-סוציאליסטיות, כגון הקואופרציה הצרכנית של העובדים והקואופרציה היצרנית, ניצבו בראש רשימת החשיבות; ואילו הענפים הקואופרטיביים בעלי האופי הבורגני יותר, כגון הקואופרציה לאשראי, נדחקו לתחתית הרשימה.

אילן היוחסין האידיאלי במחקרים אלה מתייחס על פי רוב רק לענף הסוציאליסטי של תנועת הקואופרציה העולמית. הוא מתחיל בדרך כלל באוטופיסטים רוברט אואן (Owen) ושרל פוריה (Fourier), טומן בחובו את ההוגים לואי בלאן (Blanc) ופיר-ג'וזף פרודון (Proudhon), מדלג בקצרה על מרקס, שאמנם לא ניתן להתעלם ממנו, אך לא ניתן להיתלות בו מכיוון שראה בקואופרציה חלק מן המערכת הקפיטליסטית. על כל פנים, אילן יוחסין זה שואב את עיקר עובי טבעות גזעו מעקרונות הקואופרציה הצרכנית של רוצ'דייל. פעילותם של בני הזוג סידני וביאטריס ווב (Webb) וכתביהם אינם נשמטים כמובן מאמירי אילן יוחסין זה. גם התכנית ליצירת מדינה יהודית שהציג נחמן סירקין בשנת 1913 על דפי האחדות, תכנית שמושגת על שילוב של סוציאליזם ומבנה שיתופי; וגם דוח משלחת מפלגת פועלי-ציון (סירקין עמד בראשה) משנת 1920, אשר התווה בעבור תנועת העבודה אוטופיה לבניית חברה סוציאליסטית-שיתופית מן המסד בארץ-ישראל שזה עתה עברה לשלטון הבריטי; גם הם נמנים עם אילן היוחסין האידיאלי של 'הקואופרציה העובדת', שרום פארו הוא כמובן ההתיישבות העובדת.⁴

עם זאת, ההיסטוריה הפנימית של ההתיישבות העובדת טוענת כי דגניה לא קמה מתוך ניסיון ליישם עקרונות מופשטים בקרקע המציאות אלא להפך, היא נוצרה 'מן החיים' ומכאן גם ייחודה כתופעה שיתופית. גם המחקר עדיין לא הגיע לידי קביעה מוחלטת אם הדגם של הקבוצה צמח 'מן החיים' או מן האידאה. עם התפתחותה של 'הקואופרציה העובדת' במשך תקופת המנדט נתברר כי כמו בשאלת דגמי הקיבוץ והמושב, גם הקואופרציה של העובדים לא התאימה במבנה ובחלק מעקרונותיה לקואופרציה הסוציאליסטית של העולם המערבי הלא סובייטי.⁵ אילן היוחסין השיתופי-סוציאליסטי נתפס אפוא כמערכת ערכים מדריכה

4. דניאל, הקואופרציה, עמ' 13-115; 'גורני, אחדות העבודה 1919-1930: היסודות הרעיוניים והשיטה המדינית, תל-אביב תשל"ג, עמ' 66-71; לעתים מובאים גם רעיונותיו של הרצל בדבר החשיבות שתהיה לקואופרציה ככלי חברתי-כלכלי במדינה היהודית כאשר תקום כחלק מאילן יוחסין זה. וראו: דניאל, הקואופרציה, עמ' 81-84. ועל השקפתו הכלכלית של הרצל ראו: נ' גרוס, לא על הרוח לבדה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל בעת החדשה, ירושלים תש"ס [להלן: גרוס, לא על הרוח לבדה], עמ' 89-102.

5. ה' ניר, 'אידיאולוגיה ואנטי-אידיאולוגיה', קתדרה, 18 (טבת תשמ"א), עמ' 124-129; ב' בן-אברם, 'צמיחתה של הקבוצה מתוך מאווייהם של בני העלייה השנייה לעבודה עצמית', קתדרה, 18 (טבת תשמ"א), עמ' 118-123; 'שפירא, אחדות העבודה ההיסטורית: עצמתו של ארגון פוליטי, תל-אביב תשל"ח', Report by the Registrar, pp. 35-39.

בלבד, ואילו הסטייה ממנו הוסברה כחלק ממהותה של 'הקואופרציה העובדת' בהיותה חלק ממאמץ לאומי-חלוצי, שהוא-הוא ההופכה ל-*sui generis*. לפיכך, חוקר מוביל כאברהם דניאל יכול לכתוב כי 'לגבי תאריך לידתה של התנועה הקואופרטיבית בישראל לא קיימים חילוקי דעות... בשנת 1910, עם הקמתה של הקבוצה ההתיישבותית דגניה, הונח היסוד לקואופרציה בישראל'. דגניה, סיכם דניאל, 'שימשה כהתחלה וכקרב קפיצה, אשר ממנו זינקה התנועה לקראת התפתחות דינמית ורבת הישגים'.⁶ אין תמה אפוא כי בספרו, הקואופרציה: חזון והגשמה, שהוא ספר יסוד בשפה העברית לתולדות התאוריה השיתופית ולתולדות הקואופרציה בישראל, החלק העוסק ב'סקטור השיתופי בישראל' מתחיל בפרק שעניינו 'הקואופרציה החקלאית (הקיבוץ, המושב, המושב השיתופי, השיתוף האזורי)', עובר לפרקים שעוסקים ב'משביר', ב'תנובה' וב'קואופרציה הצרכנית' וממקם את הדיון ב'קואופרציה האשראית' כמעט בתחתית הרשימה, מקום אחד לפני הפרק האחרון.

ההתמקדות בקואופרציה של תנועת העבודה ובערכיה העלימה במידה ניכרת את קיומו של מגזר שיתופי אחר ביישוב היהודי, מגזר הקואופרציה הפרטית. בכך גורלה המחקרי של הקואופרציה הפרטית אינו שונה שינוי של ממש מגורלם המחקרי של גופים ומגזרים אחרים, אשר שימת הדגש ב'סיפר העל' הציוני על תנועת העבודה ועל עולמה הרעיוני הביא להדרתם או לדחיקתם לשולי המחקר. במאמר זה ברצוני להפנות אפוא את שימת הלב לקואופרציה הפרטית בתקופת המנדט.

המאמר אינו בא להציע היסטוריה כוללת של הקואופרציה הפרטית בתקופת המנדט, אלא מבקש לשרטט מסגרת ראשונית לתולדותיה בלבד; מסגרת שבעקבותיה יבואו בוודאי מחקרים נוספים. לארבעה פרקים המאמר מחולק: הפרק הראשון מספק מבט קצר על הקואופרציה הערבית; הפרק השני מבקש להתוות קווי מתאר כלליים לקואופרציה הפרטית למתן אשראי - מסדה הרעיוני, אישים מרכזיים שפעלו בה, החתך החברתי שלה ויחסה לקואופרציה היהודית העולמית; הפרק השלישי משרטט בקווים כלליים את התפתחותה של הקואופרציה למתן אשראי מראשיתה, בשלהי שנת 1918, ועד תום מלחמת העולם השנייה; והפרק הרביעי מבקש לציין את קווי המרכזיים של הפעילות הכלכלית של הקואופרציה הפרטית למתן אשראי.

א. מבט קצר על הקואופרציה הערבית

ייאמר מיד כי עיקר תשומת הלב יינתן לקואופרציה היהודית. אגודות שיתופיות רבות הוקמו בחברה הערבית של 'פלשתינה (א"י)' לאחר שנת 1933 בלבד. עד אותה עת קמו אגודות ספורות בלבד, והן לא החזיקו מעמד כלל. כידוע, מאורעות 1929 הביאו את ממשלת

6. דניאל, הקואופרציה, עמ' 80.

בריטניה לבחון בחינה יסודית את מדיניותה כלפי האוכלוסייה הערבית בכלל וכלפי האוכלוסייה הכפרית בפרט. אחת המסקנות העיקריות מדוחות המומחים שביקרו בארץ בעקבות מאורעות 1929 היתה שיש לחזק את מעמדו הכלכלי של הפלאח הערבי על ידי הקמת אגודות שיתופיות לאשראי. הציפייה היתה כי האגודות לאשראי ישחררו את הפלאח הערבי מתלותו המוחלטת וההרסנית במלווים בריבית, שברוב המקרים להם שועבד כל רכשו. משנת 1933 ואילך החלה ממשלת ארץ-ישראל ליוזם הקמת אגודות לאשראי במגזר הכפרי הערבי. אגודות אלה וכן אגודות שיתופיות אחרות – הן לאשראי והן לתחבורה ולשיווק פרי הדר – סבלו מחוסר יציבות ניכר. רבות מהן לא הוציאו שנתן וחלק גדול מהן לא היה פעיל כלל. עם זאת, שנת 1933 מציינת נקודת מפנה בהתפתחות האגודות השיתופיות במגזר הערבי של ארץ-ישראל. המצב שלפני 1933 לא שב, ועד שנת 1948 לא נפסקה הפעילות הקואופרטיבית בכפר הערבי ובערים הערביות הראשיות של 'פלשתינה (א"י)'. לעומת כלל התנועה השיתופית בארץ-ישראל היה מקומה של הקואופרציה הערבית נמוך ביותר מכל בחינה שהיא. כמו שצוין לעיל, מספרן של האגודות השיתופיות הערביות בכלל הקואופרציה בארץ-ישראל בין 1937 ל-1945 לא היה גבוה; בין 13% ל-16% בלבד, אך מקומה היחסי של הקואופרציה הערבית היה נמוך עוד יותר בתחומים אחרים, מהותיים יותר: בשנת 1937 (שיש בידינו נתונים ברורים עליה) מספר החברים באגודות השיתופיות הערביות היה קטן ביותר, הן לעומת כלל האוכלוסייה הערבית הבורגת (פחות מאחוז) והן לעומת מספר החברים הכללי באגודות השיתופיות (כשני אחוזים). וכך אשר להון העצמי של אגודות אלה – כאחוז וחצי לעומת כלל ההון העצמי באגודות השיתופיות של הארץ. בהיעדר מקורות פיננסיים עצמאיים בקרב הפלאחים הערבים, הושתתה פעילותן של האגודות האלה על הון שהזרימה אליהן הממשלה באמצעות בנק ברקליס, הבנקאי של ממשלת ארץ-ישראל. כך אי-אפשר בעצם להשוות את הקואופרציה הערבית של שנת 1937 עם הקואופרציה היהודית מן ההיבטים המרכזיים האחרים של היקף פיקדונות או הלוואות. נראה אפוא כי מבחינת הפעילות הקואופרטיבית הארצית הכוללת אופיין היחס בין שני המגזרים הלאומיים של 'פלשתינה (א"י)' על פי הקווים של משק דואלי, כמו שניתח אותם ביסודיות מצר במחקריו. וכך, המשק היהודי היה מפותח מן הבחינה הארגונית והטכנולוגית, ואילו המשק הערבי רק התחיל באותה עת את מסעו בכיוון המודרניזטורי-המערבי.⁷ אם כן, הדיון בקואופרציה הערבית של תקופת המנדט מחייב התייחסות מיוחדת אשר במידה מסוימת כבר נעשתה במחקר, ועל כל פנים היא חורגת מתחומו של מאמר זה.⁸ עם זאת, כאשר יעלה הצורך נשוב ונדון בקואופרציה הערבית.

7. *Report by the Registrar*, pp. 21, 40-49; Metzger, *The Divided Economy*, especially pp. 103-116

8. R. El-Eini, 'Rural Indebtedness and Agricultural Credit Supplies in Palestine in the 1930s', *Middle Eastern Studies*, 33 (1997), pp. 313-337

ב. הקואופרציה הפרטית למתן אשראי במגזר היהודי – קווים כלליים

למרות תיאורו הציורי של ויטלס את מגוון ההתאגדויות השיתופיות, הרי גם בקואופרציה היהודית בתקופת המנדט התקיימו לאמתו של דבר הסוגים המרכזיים של אגודות שיתופיות, כמו שאלה היו מקובלים בעולם המערבי בכלל. רוצה לומר, גם ב'פלשתינה (א"י)' התגבשה התנועה השיתופית בהתאם לסוגים של קואופרציה: צרכנית, חקלאית, יצרנית, קבלנית, קואופרציה לביטוח וקואופרציה למתן אשראי, ולא לה נידון גם ביטוי מוסדי רשמי של השלטון. וכמו במדינות אחרות בעולם, גם בארץ-ישראל התקיימה עוד חלוקה, שביטאה את ייחודה של התנועה השיתופית המקומית, כגון חלוקה לפי שיוך לאומי-אתני.

החלוקה הפנימית בקואופרציה היהודית הפרטית לא היתה שונה מזו של תנועת העבודה. כמו בקואופרציה של תנועת העבודה, גם בקואופרציה הפרטית בתקופת המנדט היו סוגים רבים של אגודות שיתופיות: אגודות להתיישבות חקלאית; לייצור; לשיווק; לביטוח; לבניית בתים; לאשראי. באגודות השיתופיות לשיווק הדרים – ענף שהיה ענף הייצוא העיקרי של ארץ-ישראל בתקופה הנדונה – עסקתי במקום אחר.⁹ עם זאת, בין הסוגים האלה היה לקואופרציה לאשראי מקום מרכזי, הן מבחינת החשיבות הכלכלית והן מבחינת מספר החברים. לוח 1 להלן מדגים זאת היטב:

לוח 1: אגודות שיתופיות ואגודות שיתופיות לאשראי במגזר היהודי, 1922–1937 (במחירים שוטפים; שנים נבחרות)

שנה	מספר האגודות הרשומות			חברים			הון עצמי (באלפי לא"י)			סך-הכול מאזן (באלפי לא"י)		
	סה"כ	מחן	מחן	סה"כ	מהם באגודות לאשראי	מהם באחוזים	סה"כ	ממנו באגודות לאשראי	ממנו באחוזים	סה"כ	מזה באגודות לאשראי	מזה באחוזים
1922	33	10	30	6,735	3,568	53	23	13	59	142	61	43
1924	65	19	29	14,781	7,942	54	125	43	35	503	173	34
1926	145	37	25	52,501	16,573	32	308	87	28	1,111	318	29
1928	198	48	24	62,587	22,204	35	404	126	31	1,323	522	39
1930	261	64	25	75,359	28,578	38	590	184	31	2,404	933	39
1932	376	80	21	93,445	36,996	39	870	267	30	3,440	1,516	44
1934	543	96	17	148,451	55,272	37	1,586	467	29	7,567	3,812	50
1937	871	113	13	243,327	86,697	36	3,358	870	26	12,630	4,725	37

מקור: Report by the Registrar, pp. 13, 21, 57-58

9. נ' קרלינסקי, פריחת ההדר: יזמות פרטית ביישוב, 1890-1939, ירושלים תשס"א, עמ' 241-261.

הלוח מראה שיעור יחסי משמעותי של כרבע ממספר האגודות השיתופיות שהיו אגודות אשראי; שיעור יחסי גבוה עוד יותר שלהן בכלל מספר החברים באגודות השיתופיות בתקופה הנסקרת – יותר ממחצית בראשית שנות העשרים וכ-40% עד שנת 1937; ושיעור יחסי גבוה במשקל ההון העצמי ובייחוד בהיקף המאזנים לעומת שאר האגודות השיתופיות. ראויה לציון שנת 1934, שהגיע בה סך כל המאזן של אגודות האשראי לכמחצית מכלל האגודות השיתופיות היהודיות.

הקואופרציה הפרטית למתן אשראי במגזר היהודי היתה בעצם קבוצת משנה חברתית מוגדרת של מגזר זה; היתה לה מערכת רעיונית מגובשת; ארגון, מוסדות וכלי ביטוי פומביים. במובן זה היא דמתה מאוד לארגוני קואופרציה למתן אשראי במקומות אחרים באירופה, ובייחוד לארגוני הקואופרציה למתן אשראי בגרמניה.¹⁰

1. התשתית הרעיונית

כאמור לעיל, ה'קואופרציה העובדת' מצאה באילן היוחסין הסוציאליסטי את שורשיה הרעיוניים. לעומת זאת, הקואופרציה הפרטית ב'פלשתינה (א"י)' נשענה על אילן יוחסין שונה לחלוטין, ומיעטו לתת עליו את הדעת במחקר.¹¹ אילן יוחסין זה לא ינק את מזונו מ'סיפור העל' הציוני המקובל, המעמיד במרכזו את תנועת העבודה ואת תפיסת עולמה. שורשי נעוצים בעולם המחשבה והמעשה שנדחק לשולי התודעה והמחקר הציוניים, הוא עולם המחשבה והמעשה של היזמה הפרטית.

שני ממדים עיקריים במערכת התאורטית של הקואופרציה היהודית הפרטית היו בתקופת המנדט: האחד, מערכת ערכים כללית שביטאה את עצמה באמצעות כמה עקרונות כלליים, שעל פי רוב היו מובלעים בתוך הדיונים על הפרקסיס של הקואופרציה הפרטית. ביטוי כזה למערכת הערכים לא עלה בקנה אחד עם דרכן של תנועות סוציאליסטיות בארץ ובעולם, שביטאו את תפיסת עולמן במצעים מפותחים ובמערכת פילוסופית מסועפת; הממד השני הוא ההישענות על הדגמים השיתופיים של אבות הקואופרציה הפרטית בכלל והקואופרציה למתן אשראי בפרט, הלוא הם הגרמנים הרמן שולצה-דליטש (Hermann Schulze-Delitzsch)

10. מבנה הקואופרציה היהודית הפרטית למתן אשראי בתקופת המנדט מפורט במאמר זה. לדוגמאות משוות C. F. Strickland, *Studies in European Co-Operation*, Lahore 1922-1925; C. R. Fay, *Co-Operation at Home and Abroad: A Description and Analysis*, London & New-York 1948; T. W. Guinnane, 'A Failed Institutional Transplant: Raiffeisen's Credit Cooperatives in Ireland, 1894-1914', *Explorations in Economic History*, 31 (1994), pp. 38-61; Idem, 'Cooperatives as Information Machines: German Rural Credit Cooperatives, 1883-1914', *Journal of Economic History*, 61 (2001), pp. 366-389; Idem, 'Delegated Monitors, Large and Small: Germany's Banking System, 1800-1914', *Journal of Economic Literature*, XL (2002), pp. 73-124

11. אך ראו: גרוס וגרינברג, בנק הפועלים, עמ' 237-238.

ופרידריך וילהלם רייפאייזן (Friedrich Wilhelm Raiffeisen). שמותיהם של שולצה-דליטש ורייפאייזן כמעט אינם ידועים לקורא הישראלי המצוי.

הקואופרציה הפרטית הושתתה כאמור על יסודות שונים לחלוטין. בבסיסה עמדו ההנחות ה'קלסיות' של הליברליזם הכלכלי בדבר זכויות טבע שהוקנו לכל אדם, ובייחוד הזכויות לקניין פרטי, לחירות ולעושר. תועלתו של הפרט ולא של הכלל היא שעמדה כתכלית החברה והפעילות הכלכלית בה, ומכאן נבעה ההתנגדות להתערבות גופים ציבוריים, ובעיקר להתערבות הממשלה, בפעולה החופשית של הכלכלה. הנחות יסוד אלה היו בסיס מובן מאליו לקואופרציה היהודית הפרטית של תקופת המנדט; כעין תשתית רעיונית 'רדומה', אך עם זאת מוצקה, שנחשפה לעתים רחוקות בלבד, ובכל זאת שימשה קו גבול ברור וחד בינה ובין הקואופרציה של תנועת העבודה או בינה ובין כל התארגנות שיתופית אחרת שביקשה לשלול מן הפרט זכויות אלה. עיון בכתביהם של ראשי התנועה השיתופית הפרטית, ובייחוד עיון בשפע מאמריהם שהופיעו על בימתם המרכזית, כתב העת קואופרציה, יוכיח את שנאמר לעיל.

ראוי להדגיש, עם זאת, שלא ניכרת בכתביהם או בפעילותם התנגדות עקרונית לתנועת העבודה או לערכיה, את ההתיישבות החקלאית, את הקיבוץ, את הקואופרציה של העובדים על ענפיה השונים, את כל אלה תפסו ראשי הקואופרציה הפרטית, כרוב בני הזמן – כתופעות רבות הערכה של הגשמה ציונית וסוציאליסטית. בד בבד ביקשו ראשי הענף הפרטי בקואופרציה של היישוב לשמור על עצמאותם הן מן הבחינה הרעיונית והן מן הבחינה הארגונית. לתפיסתם, ששבו והבליטו אותה במאמריהם, הקואופרציה הפרטית היתה חלק חשוב בפסיפס החברתי-כלכלי של היישוב.¹²

2. הדגם הארגוני

תשתית רעיונית זו תאמה את הדגם הארגוני שאימצה הקואופרציה היהודית הפרטית, הוא הדגם של אגודות שיתופיות לאשראי במגזר העירוני מייסודו של הרמן שולצה-דליטש. שולצה-דליטש (1808-1883) כיהן במערכות המשפט של ברלין ובעירייה הקטנה דליטש שבסכסוניה. בשנת 1848, בעת 'אביב העמים', הוא נבחר להיות נציג עיירתו באספה הלאומית הפרוסית. לאחר כשנתיים שב לעיירתו, וממנה התחיל את פעולתו להקמתן של אגודות שיתופיות לאשראי, שנודעו בשם 'בנקים עממיים'. ה'בנקים העממיים' של שולצה-דליטש התפשטו עד מהרה למקומות רבים בגרמניה, ומייסדם נעשה דמות פוליטית וחברתית בעלת משקל כלל ארצי. שולצה-דליטש ידע מכלי ראשון שקשה למעמד הבינוני הנמוך של עירו ושל ארצו להשתלב בתהליך הקפיטליסטי. הקושי המרכזי שניצבו מולו סוחרים, בעלי מלאכה ובעלי מקצועות חופשיים מן המעמד הבינוני-הנמוך היה הקושי להשיג אשראי

12. כתב העת קואופרציה משקף גישה זו היטב. ראו למשל: 'י' שפירא, 'חובת הסוכנות לעת כזאת', קואופרציה, ט (תשרי-מרשון תרצ"ח), עמ' 6-8; וכן: א"ל שרשבסקי, 'בנין ארצנו והקואופרציה האשראית', מסחר ותעשייה – גליון הקואופרציה האשראית, ה (טו בסיוון תרפ"ז), עמ' 200-201.

בתנאים נאותים, ואולם שלא כמו האוטופיסטים ואן או פוריה, וכמובן שלא כמו הסוציאליזם המדעי של מרקס ואנגלס, שולצה־דליטש ורבים מאלה שאליהם פנתה שיטתו, לא ביקשו להדביר את הקפיטליזם, אלא להגבילו, ובד בבד גם להשתלב בו.

באגודות השיתופיות לאשראי שהקים שולצה־דליטש הוא ביקש למצוא את הפתרון לקושי האמור. בני המעמד הבינוני והבינוני־הנמוך הצטרפו לאגודה שיתופית ויצרו בקופתה המשותפת הון יסודי על ידי קניית מניות או על ידי תשלום דמי חבר. כל חבר חויב בקניית כמות מזערית של מניות ובערבות מוגבלת לחובות האגודה. כך נוצרה אגודה בעלת הון גדול למדי שהעניקה לחבריה, כגוף משפטי וכלכלי, יתרונות שלא היו להם קודם לכן כפרטים. האגודה היתה יכולה לקבל הלוואות מבנקים ובעיקר להעניק לחבריה הלוואות שהובטחו באמצעות הערבות ההדדית. לשולצה־דליטש ולא לה שיתופית את הדגם שלו לארצות נוספות, היה חשוב ביותר להבטיח את קיומו של השוני הבסיסי בין אגודה שיתופית לאשראי ובין בנק מסחרי רגיל. תכליתו של בנק היא הגדלה של רווחיו, ואין מגבילים בו בעיקרון ריכוז של כוח בידי מעטים, ואילו תכליתה העיקרית של האגודה השיתופית לאשראי מן הסוג שייסד שולצה־דליטש לא היתה הגדלת רווחיה, אלא העמדת האפשרות להעניק לכמה שיותר מחבריה אשראי בתנאים נוחים.

לשם כך ננקטו שתי אסטרטגיות ארגון ופעולה. מן ההיבט המוסדי הוגבלה באגודה השיתופית לאשראי – ובעצם בכל סוג של אגודה שיתופית – האפשרות שיחיד ירכז בידי כוח כלכלי. ההצטרפות לאגודה היתה התנדבותית והמבנה היה דמוקרטי: בעלי הסמכות נבחרו באספה הכללית של החברים; האספה בחרה בהנהלה, במועצה ובוועדת ביקורת, ואולם לכל חבר היתה זכות הצבעה של קול אחד. כמות המניות שהחזיק אינה מן העניין, וכאן טמונה ההגבלה לריכוז הכוח בידי מעטים. מן ההיבט של פעולתה הפיננסית של האגודה – צומצם עד למינימום ההפרש בין שיעור הריבית שנגבתה על האשראי שנתנה האגודה ובין הריבית שניתנה על פיקדונות ועל חסכונות שהושמו בקופתה. אלה שהפקידו בקופת האגודה מכספם נהנו על פי רוב מריבית גבוהה מזו ששולמה בבנק מסחרי, ואילו הלוואות שקיבלו חברי האגודה נשאו ריבית נמוכה מזו שהושתה על הלוואות בבנק המסחרי הרגיל. לשם כך הופנו רווחי האגודה בראש ובראשונה להגדלת הונה העצמי באמצעות קרן שמורה שהיתה חלק הכרחי כמעט של כל אגודה, ולא כדיבידנדים לבעלי המניות. אמנם באגודות שייסד שולצה־דליטש הקפידו גם לחלק דיבידנדים לבעלי המניות, ועל ידי כך הגבירו את האטרקטיביות של האגודה בעבור בעלי הון, אבל הדיבידנדים האלה חולקו לאחר שהופרש החלק המתאים לקרן השמורה. ולבסוף, החתך החברתי־הכלכלי של חברי האגודות הציב כמובן מאליו חסם להגדלת הונה העצמי של האגודה, ולכן הערבות ההדדית של החברים היא שנתנה לאגודות האשראי (וכמובן לכל אגודה שיתופית שהיא) את ממד הביטחון והיציבות. כאמור, חברי האגודה מן הסוג שייסד שולצה־דליטש היו ערבים לחובותיה עד גבול מסוים (עירבון מוגבל), ובאגודות האשראי היהודיות ב'פולשטינה (א"י)' היה העירבון בדרך כלל גדול פי עשרה מערכה של מניה או מערכם של דמי החבר.

כמה שנים לאחר שייסד שולצה־דליטש את אגודותיו, ייסד בגרמניה פרידריך וילהלם

רייפאייזן (1888-1818) אגודות שיתופיות לאשראי שיועדו למגזר הכפרי. שני הבדלים מרכזיים היו בין האגודות שייסד רייפאייזן ובין האגודות שייסד שולצה-דליטש. באגודות מן הסוג שייסד רייפאייזן לא הוגבלה הערבות, והאגודה היתה מצומצמת לאזור גאוגרפי מוגדר, בדרך כלל לכפר אחד בלבד או לקבוצת כפרים קרובה. ההגבלה הגאוגרפית אפשרה לחברי האגודה ולהנהלתה להכיר היטב את מצבם הכלכלי של חבריה. וכך, כמו שציינן היטב Guinnane, צומצמו העלויות שנדרשו לצורך השגת המידע על מצבם של חברי האגודה, ולא היה צורך להעלות את הריבית על ההלוואות כגיבוי לסיכון הכרוך בהלוואות לאנשים לא מוכרים. גם הערבות הלא מוגבלת נבעה מן התנאים המיוחדים של האגודה הכפרית. לאיכרים לא היו נכסי דנידי או הכנסות במזומן כבטוחות להלוואות, אלא הפטוחות היו בעיקר רכושם באדמות, במבנים וביבול.

תיאור מפורט של התפתחות אגודות האשראי בגרמניה חורג מתחומו של מאמר זה. עם זאת, עוד היבט ראוי שיודגש. בתוך זמן קצר הקימו חברי האגודות השיתופיות שייסדו שולצה-דליטש ורייפאייזן מוסדות מרכזיים. מוסדות אלה נחלקו לשניים: (1) מוסד מרכזי לפיקוח, לעריכת ביקורת של רואי חשבון על פעולות האגודות ולהנחלת התאוריה והחינוך השיתופיים; (2) מוסד פיננסי מרכזי – או בנק מרכזי – שקלט עודפי נזילות, נתן אשראי לאגודות השיתופיות המקומיות, וקשר בין המערכת השיתופית לשוק הכספים הכללי.¹³

דגמים שונים בקואופרציה היהודית בארץ-ישראל אין עניינו של מאמר זה לעסוק בקואופרציה של תנועת העבודה, ובכלל זה ב'קואופרציה האשראית העובדת', כמו שהיא היתה ידועה בלשון הזמן. באלה עסקו בהרחבה לאחרונה גרינברג, וגרוס וגרינברג.¹⁴ עם זאת יש מקום להדגיש את השוני הארגוני הבסיסי שהפריד בין שני הענפים האלה של הקואופרציה היהודית למתן אשראי בתקופת המנדט. ממחקרם של גרוס וגרינברג בנושא 'קופות המלוה והחסכון של העובדים' וכן ממקורות הזמן, ובייחוד מדוח מקיף שפרסם רושם האגודות השיתופיות בשנת 1938, עולה כי יסוד מרכזי של התאוריה השיתופית, היסוד הדמוקרטי שלה, יושם יישום חלקי ביותר ב'קואופרציה העובדת'. הקואופרציה הפרטית, ובכלל זה הקואופרציה הפרטית למתן אשראי, היתה מערכת ארגונים שצמחו מלמטה, בהתבסס על החלטתם ההתנדבותית של חבריה להתאגד יחדיו. הקואופרציה של תנועת העבודה נוצרה על פי רוב – ובייחוד בתקופת המנדט, היא תקופת המיסוד שלה – על פי החלטה שנתקבלה מלמעלה (ב'מרכז' האידאי והארגוני, על פי

13. לסיכום עדכני של מצב המחקר ראו מאמריו של Guinnane, לעיל, הערה 10, וכן: R. Aldenhoff, *Schulze-Delitzsch: Ein Beitrag zur Geschichte des Liberalismus zwischen Revolution und Reichsgründung*, Baden-Baden 1984; מ' טוגאן-באראנובסקי, 'יסודות הקואופרציה' [פרקים מתוך הספר] (תרגום ד' עמיקם), קואופרציה, ח (תרצ"ז), עמ' 78-80, 113-128, 161-176, 213-228, 261-263; גלפט, מסות בכלכלה שיתופית, עמ' 314-318; גרוס וגרינברג, בנק הפועלים, עמ' 237-238; זברסקי, הקואופרציה, עמ' 89-107.

14. גרינברג, מחברת עובדים; גרוס וגרינברג, בנק הפועלים – לעיל, הערה 3.

המינוח של הורביץ וליסק¹⁵. אמנם פעמים לא מעטות באה היזמה להקמת האגודות השיתופיות מן השטח, אך בלי הסכמת הגופים במרכז הכוח הפוליטי לא היתה להן אפשרות קיום. כך, דרך משל, הוקמו 'קופות המלוה והחסכון של העובדים', כמו שמראים היטב גרוס וגרינברג. זאת ועוד, האגודות השיתופיות של העובדים לא היו שייכות לחבריהן, אלא להסתדרות העובדים, באמצעות ארגון העל הכלכלי שלה, שנרשם בעצמו כאגודה שיתופית, הוא 'חברת העובדים'. וכך, עם פירוקה של אגודה שיתופית של העובדים, יועבר רכושה ל'חברת העובדים', ושלא כמו באגודות השיתופיות הפרטיות, לא יחולק בין חבריה.

המבנה הריכוזי של הקואופרציה ההסתדרותית מתחוויר גם מהיבטים נוספים: בתקנות האגודות של העובדים הוקנתה למרכז הפוליטי הזכות למנות בא כוח מטעם 'חברת העובדים' באספות הכלליות. לבא כוח זה ניתנה זכות הצבעה בשיעור של 5% מן הנוכחים באספה. הוא אף יכול להעביר לבוררות הצעת החלטה שנראתה לו סותרת עקרונות ואינטרסים מסוימים. את הבוררים עצמם מינתה הסתדרות העובדים ולא האגודה. האגודה גם היתה מחויבת לבחור חלק מחברי ההנהלה שלה על פי רשימה שהעבירה אליה 'חברת העובדים'.¹⁶ המבנה הריכוזי של הקואופרציה ההסתדרותית ושל ההסתדרות כולה היה בלי ספק כלי יעיל ביותר להשגת מטרותיה - כינון אומה וחברה בארץ-ישראל. עם זאת, מציאותם של שני דגמים ארגוניים כה שונים בכיוון התפתחותם - זה מלמטה למעלה והאחר מלמעלה למטה - הקשתה כמובן על יכולתם לשתף פעולה, כל שכן לשלבם לדגם אחד.

3. החתך החברתי של הקואופרציה הפרטית למתן אשראי

על פי התאוריה והמעשה השיתופיים, המאגר האנושי שממנו שואבת הקואופרציה את כוחה הוא מעמדות הביניים. מצד אחד המצטרפים לקואופרציה אינם עניים חסרי פרוטה, אלא יש בכוחם להשקיע באגודה השיתופית שהצטרפו אליה, אבל מצד אחר אין הם נמנים עם בעלי ההון הגדול, שפתוחים לפניו אפיקי פעילות כלכלית מגוונים. החתך החברתי של הקואופרציה הוא אפוא בעלי ההון הבינוני והקטן, שמבקשים להפיק מהתאגדותם את יתרונות הגודל הגלומים בה.

הלוחות המצורפים להלן והסיכומים שצורפו לדוחות השנתיים של האגודות וכן מאמרים רבים בירחון קואופרציה ובעיתונות התקופה, מלמדים כי ההרכב החברתי של הקואופרציה היהודית הפרטית למתן אשראי ב'פלשתינה (א"י)' עלה בקנה אחד עם תעודתה התאורטית של הקואופרציה. לוח 2 להלן מפרט את ההרכב החברתי של ארבע אגודות שיתופיות גדולות בעיר ושל ארבע אגודות שיתופיות גדולות בכפר. השוני העיקרי בין ההרכב החברתי בעיר ובין ההרכב החברתי בכפר הוא כמובן באחוז הגבוה של חקלאים ופועלים באגודות

15. ד' הורביץ ומ' ליסק, מיישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית, תל-אביב תשמ"ו.

16. גרוס וגרינברג, בנק הפועלים, עמ' 247-250; קרלינסקי, פריחת ההדר, עמ' 93-96; *Report by the Registrar*, pp. 38-39

הכפריות לעומת האחוז הגבוה של בעלי מלאכה, פקידים וסוחרים זעירים באגודות העירוניות. על כל פנים, הן בעיר והן בכפר מעמדות הביניים הם אלה שנמנו עם האגודות השיתופיות.

לוח 2: חתך תעסוקתי-חברתי באגודות עירוניות לאשראי ובאגודות כפריות לאשראי 1937 (בשמונה אגודות גדולות)

אגודות כפריות			אגודות עירוניות		
באחוזים	מספר	העיסוק	באחוזים	מספר	העיסוק
42.7	921	חקלאים	26.4	5,673	בעלי מלאכה
18.6	401	פועלים	21.9	4,703	פקידים
12.3	266	בעלי רכוש	17.9	3,850	סוחרים זעירים
8.1	176	פקידים	10.5	2,247	פועלים
7.9	171	בעלי מלאכה	9.7	2,095	מקצועות חופשיים
6.7	145	סוחרים	5.1	1,088	חקלאים
0.6	13	קבלנים ותעשייה זעירה	3.2	682	בעלי בתים ובעלי עסקים
0.6	12	מוסדות	3.1	657	קבלנים ותעשייה זעירה
0.5	10	מקצועות חופשיים	0.3	58	מוסדות
2.0	43	אחרים	1.9	405	אחרים
100.0	2,158	סך-הכול	100.0	21,458	סך-הכול

מקור: Report by the Registrar, p. 68

לוח 3 להלן מפרט את ההרכב החברתי של אגודת האשראי הגדולה ביותר במגזר היהודי ובקואופרציה הפרטית בכלל, היא אגודת 'הלואה וחסכון, יפו-תל-אביב', בשנים 1919-1945. הלוח מראה בבירור כי למקצועות עירוניים מובהקים של בני המעמד הבינוני והבינוני-הנמוך - כבעלי מלאכה, פקידים, סוחרים זעירים, וכן בעלי עסקים בינוניים ובעלי בתים - היתה שמורה עמדת בכורה בהרכב החברתי של האגודה. יותר מכך ראוי לציין את השתתפותם של פועלים ושל עובדי אדמה באגודה ה'בורגנית'. מן הדוחות של 'הלואה וחסכון, יפו-תל-אביב' עולה כי עובדי האדמה היו הן פועלים שעבדו במושבות הסמוכות לתל-אביב הן בעלי נחלות קטנות שהצטרפו לאגודה העירונית. אי-אפשר לדעת לאיזה זרם פוליטי ביישוב השתייכו אלה שנרשמו כ'פועלים'. אחת התופעות שאפיינו את הקואופרציה היהודית למתן אשראי בתקופת המנדט היתה חברות ביותר מאגודה שיתופית אחת. יש להניח אפוא כי בין אותם פועלים חברי 'הלואה וחסכון, יפו-תל-אביב' היו גם חברים ב'קופות מלוה וחסכון' של העובדים.

לוח 3: 'הלוואה וחסכון, יפו-תל-אביב': חתך מקצועי-חברתי (שנים נבחרות)

1945		1939		1935		1924		1919		מקצוע
%	מספר	%	מספר	%	מספר	%	מספר	%	מספר	
17.2	1,983	26.8	2,706	27.9	2,316	38.0	1,073	26.9	122	בעלי מלאכה
19.3	2,220	18.1	1,829	16.6	1,360	19.0	538	19.0	86	פקידים ומנהלים
12.1	1,405	17.5	1,764	14.7	1,220	14.0	397	16.1	73	סוחרים וזעירים חנוונים וכו'
9.8	1,139	12.5	1,260	12.6	1,039	17.5	493	15.9	72	מקצועות חופשיים
10.1	1,155	10.0	1,008	10.0	835	3.9	111	4.9	22	בעלי עסקים, בעלי בתים
10.0	1,149	4.3	433	7.9	655	4.3	120	12.1	55	עובדי אדמה
14.4	1,670	10.8	1,089	10.3	854	2.4	69	5.1	23	פועלים
6.9	796	--	--	--	--	0.9	25	--	--	נהגים
0.2	22	--	--	--	--	--	--	--	--	מוסדות
100.0	11,539	100.0	10,089	100.0	8,279	100.0	2,826	100.0	453	סך-הכול

מקורות: דוחות 'הלוואה וחסכון, יפו-תל-אביב' לשנים האמורות.

* מוגדרים כ'בלי משלוח יד'.

** מוגדרים כ'נעדרים' - אי-אפשר לסווג אותם מקצועית.

4. אי-שליטת הגולה: הקואופרציה היהודית למתן אשראי במזרח אירופה ובארץ-ישראל

הדגמים של שולצה-דליטש, של רייפאייזן ושל מייסדי אגודות שיתופיות אחרות, שהתאימו את הדגמים הבסיסיים האלה לתנאי ארצותיהם הפרטיקולריות, התפשטו בתוך זמן לא רב ברחבי העולם. הן זה המערבי, באירופה ובארצות-הברית, והן בקולוניות כמו הודו שהיו בשלטון המערב.

התפתחות מעניינת ביותר שהמחקר עדיין לא עסק בה בצורה מעמיקה, היתה צמיחתן של אגודות שיתופיות לאשראי ברחבי תחום המושב היהודי שבשלטון הצארי הרוסי עוד בשלהי המאה ה-19, והתפתחותן המהירה לאחר סיום מלחמת העולם הראשונה. אמנם ברוסיה הסובייטית נעלמה בתוך זמן לא רב הקואופרציה היהודית, אבל בשאר ארצות מזרח אירופה - בפולין, בליטא, בלטיה, ברומניה ובצ'כוסלובקיה - התפתחה מערכת קואופרטיבית יהודית, וחלקה המכריע היה קואופרציה לאשראי על פי הדגם של שולצה-דליטש. האגודות היהודיות השיתופיות קיבלו סיוע רב ערך מארגון יק"א ומן הג'וינט, שהעמידו לרשות הקואופרציה היהודית במזרח אירופה הון יסוד וכן הלוואות לצורך פעילותה. כך יצרה הקואופרציה היהודית במזרח אירופה עוד באמצע העשור השלישי של המאה העשרים ארגונים

ארציים ובנקים מרכזיים, עיתונות קואופרטיבית בידיש, ועידות ארציות וקשרים עם ארגונים קואופרטיביים יהודיים בארצות אחרות.

עוד ראוי לציין כי ההרכב החברתי של אגודות האשראי היהודיות השיתופיות במזרח אירופה בראשית שנות השלושים לא היה שונה שינוי של ממש מן המבנה של אגודות האשראי היהודיות הפרטיות העירוניות בארץ-ישראל באותן שנים. עם זאת, שיעור החקלאים באגודות העירוניות שבארץ-ישראל היה גבוה בערך פי שלושה מזה שהיה באגודות בפולין או בליטא (אך לא ברומניה), ואילו שיעור הסוחרים הזעירים, החנוונים והרוכלים במזרח אירופה היה כ-40% - הרבה יותר משיעורם בקואופרציה העירונית למתן אשראי בארץ-ישראל. את ההפרש מילאו בארץ-ישראל הפקידים והמנהלים ובעלי המקצועות החופשיים. רוצה לומר, המבנה החברתי הבסיסי של חברה בורגנית התקיים בקואופרציה היהודית במזרח אירופה וגם בארץ-ישראל, אם כי ב'פולשתינה (א"י)' היתה זו בורגנות גבוהה מעט יותר מזו שבמזרח אירופה.¹⁷

בין הקואופרציה היהודית במזרח אירופה ובין הקואופרציה היהודית למתן אשראי בארץ-ישראל התקיימו קשרים ברמות שונות. אפשר לומר כי היו אלה קשרים ייחודיים, והמאפיין המרכזי שלהם היה ממד ההמשכיות. כמו במזרח אירופה, גם בארץ-ישראל הושתתו דגם ההתארגנות ותפיסת העולם המאחדת אותו על הדגם של שולצה-דליטש; וכמו במזרח אירופה, גם בארץ-ישראל היה ההרכב החברתי של חברי הקואופרציה הפרטית למתן אשראי מושתת על אנשי מעמד הביניים - הסוחרים ובעלי המלאכה. כאמור, שלא כמו בארצות מזרח אירופה, בארץ-ישראל התקיים גם מגזר חקלאי ניכר בקרב חברי הקואופרציה הפרטית למתן אשראי, ואולם גם האיכרים של ארץ-ישראל, בעיקר חברי המושבות הפרטיות, נמנו עם המעמד הבינוני של היישוב היהודי. זאת ועוד, בכתב העת קואופרציה שמור היה מדור מיוחד ל'קואופרציה היהודית בגולה'. במדור זה ניתנו דיווחים מפורטים על מצב הקואופרציה היהודית במזרח אירופה, הן על פי דוחות ששלחו לקואופרציה ראשיהן היהודים של האגודות השיתופיות שבמזרח אירופה, והן כתרגום של כתבות שהופיעו בכתבי העת של הקואופרציה היהודית. כמו כן, בכתבי העת של הקואופרציה היהודית במזרח אירופה נתפרסמו מפעם לפעם כתבות על הקואופרציה בארץ-ישראל. חלק לא קטן מהן ראו אור קודם לכן בקואופרציה. במשך שנות השלושים אף הועלו לא אחת הצעות ליצור מסגרת מאחדת לכלל הקואופרציה היהודית למתן אשראי, מסגרת שמרכזה יהיה בארץ-ישראל. עוד הוצע שמידע על חברי האגודות יועבר בין מרכז למרכז במקרה של עלייה לארץ או של הגירה לארץ אחרת.¹⁸

17. כאמור, אין בידינו לעת עתה מחקר מקיף על הקואופרציה היהודית במזרח אירופה. וראו: ז'ד לבונטין, אגודות משותפות: בעולם ובעולמנו, יפו [לפני 1914]; זברסקי, הקואופרציה; ההפניות בהערה להלן ובהמשך המאמר, וכן: K. Hitchins, 'Jewish Credit Cooperatives in Bessarabia and Integration: 1920-1940', I. Stanciu (ed.), *The Jews in the Romanian History: Papers from the International Symposium - Bucharest September 30-October 4, 1996*, Bucuresti [1997(?)], pp. 193-200

18. ש' ינובסקי, 'הקואופרציה האשראית בין היהודים ברוסיה', מסחר ותעשייה - גליון הקואופרציה האשראית, ה (טו בסיוון תרפ"ז), עמ' 206-211; ק"ט, 'הקואופרציה האשראית של יהודי פולניה', מסחר

עוד היבט חשוב של ממד ההמשכיות היה מעברם של מנהלי אגודות שיתופיות או אף של מנהלי בנקים שיתופיים מרכזיים ממזרח אירופה לארץ-ישראל וקליטתם בתפקידי ניהול בכירים בקואופרציה היהודית בארץ-ישראל. בין השמות הבולטים אפשר למנות את: (א) מרדכי בן הלל הכהן (1846-1936) ניהל עד עלייתו ארצה בשנת תרס"ז – עם דמות בולטת נוספת בקואופרציה הפרטית, יל"ג (יהודה לייב גרשון) כהנוביץ – את אגודת האשראי השיתופית שבעיר הומל, ויום את הקמתן של אגודות דומות בקרב החברה היהודית ביישובים בסביבת הומל. בן הלל הכהן ידוע כפובליציסט, כאחד ממנהיגי חובבי-ציון והיישוב בתקופת השלטון העות'מאני ובראשית תקופת המנדט, וממייסדי תל-אביב. פחות ידועה, כמדומה, פעילותו בתחום הכלכלי ובעיקר בתחום של הקואופרציה למתן אשראי. עוד בתקופת השלטון העות'מאני פרסם בן הלל הכהן מאמר חריף בכתב העת הספרותי החשוב העמר, והביע בו התנגדות לקופות המלווה שהקים אפ"ק. לדבריו, חסר היה בקופות אלה רכיב שיתופי חיוני והוא עצמאותו של החבר. בקופות אלה ראה אפוא מרדכי בן הלל הכהן המשך למגמת ה'אפורוסות' שכה התנגדו לה רבים ביישוב ובחובבי-ציון. בשנת 1918 נתמנה לראש המשרד הארץ-ישראלי בירושלים במקומו של ד"ר טהון, ולכן העתיק את מגוריו לירושלים. כשנתיים אחר כך נתמנה למנהל האגודה השיתופית לאשראי השנייה במספר שקמה ביישוב היהודי (ובארץ בכלל), היא 'אגודת הלוואה וחסכון, ירושלים'. את 'הלוואה וחסכון, ירושלים' ניהל בן הלל הכהן כמעט עד מותו בשנת 1936. לא באגודה הירושלמית בלבד היה פעיל בן הלל הכהן, אלא גם בארגון הקואופרציה הפרטית למתן אשראי בכלל. במאמריו בנושא זה שילב לעתים קרובות מניסיונו ומידיעותיו על הקואופרציה היהודית במזרח אירופה.¹⁹

(ב) יל"ג (יהודה לייב גרשון) כהנוביץ (1879-1949) היה, עם ידידו מרדכי בן הלל הכהן, ממייסדי האגודה השיתופית לאשראי בהומל וממנהליה (נוסדה בשנת 1901 והיתה הרביעית במניין האגודות השיתופיות שהוקמו בתחום המושב, לאחר האגודות בוויילנה, בקשינוב

ותעשיה – גליון הקואופרציה האשראית, ה (ט"ו בסיוון תרפ"ז), עמ' 211-213; צ"ל, 'הקואופרציה האשראית של יהודי בסרביה', מסחר ותעשיה – גליון הקואופרציה האשראית, ה (טו בסיוון תרפ"ז), עמ' 213-215; י' עמרם, 'הקואופרציה היהודית בפולין', המשק השתופי, א (1933), עמ' 209-212; עוד ראו: זברסקי, קואופרציה. כמו כן מידע על הקשר עם הקואופרציה במזרח אירופה אפשר למצוא כמעט בכל גיליון של קואופרציה. ועל הניסיונות לארגון ועידה עולמית של קואופרטיבים יהודיים ראו דרך דוגמה: [מערכת], 'לקראת הועידה העולמית של הקואופרטיבים היהודים', קואופרציה, ג (תשרי-מרחשוון תרצ"ב), עמ' 25-26; י' בעהם, 'זאף-על-פי-כן?', שם, ד (ניסן-אייר תרצ"ג), עמ' 134-138; [מערכת], 'לקראת ועידה עולמית של הקואופרציה הישראלית?', שם, ז (שבת-אדר תרצ"ו), עמ' 140-141. 19. על בן הלל הכהן ראו: ש' רובינשטיין, 'מרדכי בן הלל הכהן', בתוך: ז' צחור (עורך), העלייה השנייה: אישים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 70-73; ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו, ג, תל-אביב 1958, עמ' 1114-1116 [להלן: תדהר, אנציקלופדיה]; יל"ג כהנוביץ, 'ר' מרדכי בן הלל הכהן כעסקן קואופרטיבי', קואופרציה, ה (תמוז-אב תרצ"ד), עמ' 262-268; הנ"ל, 'האגודה הקואופרטיבית בהומל', קואופרציה, ז (תשרי-מרחשוון תרצ"ו), עמ' 15-22; הנ"ל, 'ר' מרדכי בן הלל הכהן ז"ל', קואופרציה, ח (כסלו תרצ"ז), עמ' 81-88; מ' בן הלל הכהן, 'קופות מלווה וחסכון', העמר, ב (תרס"ט), 16-33.

ובברויר 1907. עם החלת השלטון הסובייטי על הומל יזם כהנוביץ את ייסודה של אגודה שיתופית רב-גונית ('אינטגרטיבית') בשם 'קדימה'. 'קדימה' עסקה באספקה, בחקלאות, בתרבות ובסידור ההגירה לארץ-ישראל, וסייעה ליהודי הומל להתמודד עם קשיי התקופה. באותה תקופה סייע כהנוביץ גם בהקמתם של כ-20 אגודות שיתופיות לאשראי ברחבי רוסיה הסובייטית מטעם מרכז 'יק"א שבפטרבורג, אבל רמז עבה כפיל שנתן לו נציג ה'ייבסקציה', שמוטב לו לחשוב על 'יציאתו לפלשתינה שלו, בטרם יתבקש לצאת למקום אחר, וד"ל [ודי לחכימא]...' הביא את כהנוביץ לעלות ארצה בשנת 1923. זמן מה לאחר מכן הצטרף לניהול האגודה השיתופית של בעלי המלאכה בתל-אביב, הוא 'בנק למלאכה, אגודה קואופרטיבית א"י בע"מ, יפו-תל-אביב'. ובערך ב-1925 נתמנה למנהלה הראשי. בד בבד ייסד וערך את כתב העת של הקואופרציה הפרטית, קואופרציה, וכן את השנתון הלווח הקואופרטיבי, והיה פעיל ביותר בארגון המרכזי של האגודות השיתופיות לאשראי.²⁰

(ג) עורך דין יהודה בעהם (1886-1954) היה חבר בהנהלת אגודת 'הלוואה וחסכון' היהודית של חארקוב עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, והיה נציג בקונגרס קואופרטיבי כל רוסיה בקייב. בזמן המלחמה העולמית שהה בגרמניה, ובשנת 1918 שב לחארקוב ונבחר להיות יושב-ראש האגודה השיתופית למתן אשראי שם. בשנת 1921 עבר להתגורר בברלין ומילא שם תפקידים מרכזיים בעזרה כלכלית ליהודי מזרח אירופה, ובכלל זה מנהל 'הברית המרכזית של האגודות הקואופרטיביות היהודיות לאשראי בארצות מזרח אירופה', ומעורכי הירחון הקואופרציה היהודית ביידיש. בשנת 1925 עלה ארצה והשתקע בתל-אביב. בשנים 1933-1940 היה יושב-ראש ברית הפיקוח של הקואופרציה למתן אשראי בארץ-ישראל - 'מרכז' (בגוף זה אדון בהרחבה בהמשך הדברים), מעורכי כתב העת קואופרציה, חבר ב'בנק בעלי מלאכה, תל-אביב' וחבר בוועדות ממשלתיות שונות לעניינים קואופרטיביים ולחקיקה קואופרטיבית. כמו כן היה שופט עירוני בתל-אביב, שופט במשפט השלום העברי ומבאי ביתו של אייזיק ברודני, מנהל בנק הפועלים ודמות מפתח במשק ההסתדרותי והשיתופי של תנועת העבודה, שעמו התיידד בעהם בתקופת הפעילות השיתופית המשותפת שלהם בחארקוב.²¹

(ד) יוסף ברגמן (1881-1946) היה צאצא לשושלת החסידיית של צ'רנוביל וחובב-ציון מגיל 15. היה פעיל מאוד בתנועה הציונית בתקופת השלטון הצארי וגם אחר כך, והשתתף בשישה קונגרסים ציוניים. כמו כן היה פעיל בתחום הכלכלה. בשנת 1907 ייסד בפניסק אגודת אשראי להלוואה וחסכון, וניהל אותה עד מלחמת העולם הראשונה. עם פרוץ המלחמה עבר ליקטרינוסלב ב'רוסיה החדשה' וגם שם היה ממנהלי אגודה שיתופית לאשראי. בשנת

20. תדהר, אנציקלופדיה, א, תל-אביב 1947, עמ' 233-234; י"ג כהנוביץ, 'מן העבר הקרוב' [ויכרונות אישיים על הקואופרציה היהודית ברוסיה], קואופרציה, ז (כסלו תרצ"ו), עמ' 72-77; הנ"ל, 'מן העבר הקרוב: מזכרונות על "קדימה"', קואופרציה, ז (טבת תרצ"ו), עמ' 99-102.

21. תדהר, אנציקלופדיה, ב, תל-אביב 1947, עמ' 642-643; מ' בראלי, נבון לב: מחייו של יצחק בראלי (ליהלן: בראלי, נבון לב), תל-אביב 2000, עמ' 40, 62.

1923 עלה ארצה. במשך כארבע שנים עבד ב'המשביר' ההסתדרותי, ובשנת 1927 נכנס להנהלת 'הלואה והסכון' תל-אביב, ועד מהרה נעשה מנהלה רב ההשפעה עד מותו.²² על שמות אלה כדאי להוסיף עוד את שמותיהם של שני אישים מרכזיים ב'קואופרציה העובדת', אייזיק ברודני (יצחק בראלי) ואברהם זברסקי. שניהם היו פעילים מאוד בתנועה הציונית הסוציאליסטית בגולה וגם בקואופרציה היהודית במזרח אירופה. ברודני (1887-1956) היה מנהיג מרכזי במפלגת צ"ס (ציונים-סוציאליסטים) ברוסיה; דמות מרכזית בקואופרציה הכלל סובייטית לאחר מלחמת העולם הראשונה; ומיוזמי 'כלכלה', האגודה השיתופית היהודית הגדולה בחארקוב. כמו כן ניהל בחארקוב 'בנק עממי'. זברסקי (1897-1981) היה מנהל 'כלכלה' בחארקוב. שניהם, ברודני וזברסקי, יצרו קשרים הדוקים עם יהודה בעהם בתקופת שהייתם ופעילותם השיתופית בחארקוב. ב-1920-1921 הצליחו ברודני וזברסקי להיחלץ מרוסיה הסובייטית והתיישבו בקובנה בירת ליטא. זברסקי המשיך שם בפעילותו בקואופרציה היהודית עד עלייתו בשנת 1924, וברודני ניהל בקובנה את הבנק היהודי המרכזי עד עלייתו ארצה בשנת 1926, שנתיים אחרי רעו זברסקי. שניהם השתלבו עם עלייתם במפעלים השיתופיים והשיתופיים-אשראיים של ההסתדרות. ברודני נתמנה מיד עם עלייתו ארצה להנהלת 'המשביר', ואחר כך (משנת 1929) נעשה מנהל בנק הפועלים. זברסקי הקים לאחר כשנה מעלייתו את 'קופת המלוה וההסכון של העובדים' הראשונה (בתל-אביב), אחר כך נתמנה לנהל את כל 'קופות המלוה' של העובדים, היה פעיל ביותר בשיכון העממי ובקואופרציה של ההסתדרות בכלל. בשנת 1949 נתמנה למנהל בפועל של בנק הפועלים.²³

מחקר נוסף יגלה בוודאי כי בקרב ראשי הקואופרציה של תנועת העבודה היו עוד לא מעטים שהחלו את דרכם בקואופרציה היהודית הפרטית במזרח אירופה. על כל פנים, הביוגרפיות ה'כלכליות' הדומות של זברסקי, ברודני, בעהם או ברגמן, ובייחוד הניסיון שרכשו במזרח אירופה וגם הקשרים האישיים שנוצרו בין חלק מן האנשים עוד באירופה, מלמדים שהמושג בין האישים האלה, שהשתייכו למחנות אידאולוגיים נפרדים, רב על השונה ביניהם.

נראה אפוא כי כל הנאמר לעיל מוכיח היטב כי התקיימה מערכת המשכית הדוקה בין החברה היהודית במזרח אירופה ובין חברת המשנה של הקואופרציה הפרטית בארץ-ישראל. יתר על כן, שלא כמו התפיסה הציונית הדומיננטית שרווחה באותה עת בדבר שלילת הגולה ושלילת 'פרנסות האוויר' שלה, הרי שבחברת המשנה של הקואופרציה הפרטית בארץ-ישראל רווחה גישה שונה לגמרי לגולה ולחברה היהודית בה. 'פרנסות האוויר' של מסחר, של עיסוק באשראי, והגישה הכללית של חיוב החיים העירוניים וקבלה טבעית שלהם, נתקבלו בקואופרציה היהודית הפרטית כדבר מובן מאליה. במובן זה שימשה הקואופרציה

22. תדהר, אנציקלופדיה, א, תל-אביב 1947, עמ' 225-226.

23. תדהר, אנציקלופדיה, ד, תל-אביב 1950, עמ' 1,695-1,696; שם, ג [מהדורה שנייה], תל-אביב 1958, עמ' 1,413; גרוס וגרינברג, בנק הפועלים, עמ' 149-150, 154-155; בראלי, נבון לב, עמ' 40-63.

הפרטית היהודית בתקופת המנדט כלי להקלת תהליך ההגירה מאירופה והקליטה בארץ-ישראל.

ג. התפתחות הקואופרציה היהודית למתן אשראי בתקופת המנדט

1. התחלות – התקופה העות'מאנית

תיאור התפתחותה של הקואופרציה למתן אשראי בתקופת המנדט מחייב כמה מילות רקע קצרות על התקופה שקדמה לה, היא תקופת השלטון העות'מאני בארץ-ישראל. מבחינה חוקית לא הותיר השלטון העות'מאני מתכונת חוקית ברורה להתארגנות שיתופית, ומשום כך התבסס המבנה החוקי והמוסדי של הקואופרציה היהודית בתקופה זו על ידע שהביאו עמם העולים ועל האוטונומיה שקיבל היישוב היהודי מאת השלטון המרכזי.²⁴

כידוע, המוסדות הרשמיים של התנועה הציונית ושל תנועת הפועלים הקימו מראשית העשור השני של המאה העשרים כמה מבנים קואופרטיביים: דגניה, הקואופרציה במרחביה, קופת חולים, 'המשביר' בתקופת מלחמת העולם הראשונה ועוד, ואולם שלא כמו הדעה הרווחת, המשתקפת בדעתו של אברהם דניאל שצוטטה לעיל, לא היו אלה האגודות השיתופיות הראשונות שהוקמו ביישוב היהודי. עוד בשנת 1903 הקימו פרדסנים פרטיים בפתח-תקוה את האגודה השיתופית הראשונה ביישוב היהודי, היא אגודת 'פרדס'. 'פרדס' היתה בראש ובראשונה אגודה שיתופית לשיווק הדריים, אך עסקה גם בקנייה מרוכזת של חומרים לעיבוד הפרדס ולאריזות הפרי. כשלוש שנים אחר כך, בראשית שנת 1906, הוקמה בראשון-לציון 'אגודת הכורמים', שאיחדה את מגדלי הגפן במושבות הכורמים המרכזיות, אבל המבנה של 'אגודת הכורמים' לא היה של קואופרטיב אלא של סינדיקט, כלומר איחוד של כמה יצרנים או חברים ולא אגודה שכל אחד יכול להצטרף אליה. מבנה לא קואופרטיבי זה נשמר גם במשך רוב תקופת המנדט.²⁵

ראויה לציון ההתפתחות בתחום האשראי. עוד בשנת 1904, כשנה לאחר הקמתו של בנק אפ"ק ביפו, יום מנהלו, זלמן דוד לבונטין, את הקמתן של 'קופות מלווה של אגודות שיתופיות'. עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה הוקמו כחמישים קופות כאלה. מטרתן היתה לספק לחבריהן אשראי בערבות ההדדית של החברים, ואולם אלה לא היו אגודות שיתופיות על פי הדגמים המקובלים מכיוון שהשליטה בהן היתה של אפ"ק ולא של החברים. ביטוי ברור לכך היתה העובדה כי ברובן המכריע הן היו אגודות למלווה בלבד ולא אגודות

24. ד' קושניר, 'הדור האחרון לשלטון העות'מאנים בארץ-ישראל, 1882-1914', בתוך: 'י' קולת (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: התקופה העות'מאנית, חלק ראשון, ירושלים תש"ן, עמ' 74-1; מ' בן הלל הכהן, 'קופות מלווה וחסכון', העמר, ב (תרס"ט), 16-33; הנ"ל, הקרדיט הפעוט ומוסדותיו בארץ-ישראל (הדפסה מיוחדת מ'התור'), ירושלים תרפ"ד.

25. ז' גלוסקין, זכרונות, תל-אביב תש"ו; א' עבר-הדני, תולדות אגודת הכורמים, תל-אביב 1966.

לחיסכון. שתיים מן האגודות בלבד, 'הלואה וחסכון זכרון יעקב' ו'קופת מלוה וחסכון רחובות', נאבקו על רצונן לשמור על עצמאות מסוימת בפעולותיהן בעזרת החסכונות שהופקדו בהן. ואכן, שתי אגודות אלה היו היחידות בין ה'קופות' שהקים אפ"ק שעברו בהצלחה את קשיי מלחמת העולם הראשונה ולא התפרקו. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה הן עדיין פעלו במושבותיהן. עוד בתקופת השלטון העות'מאני נמתחה ביקורת חריפה כלפי מבנה זה של האגודות השיתופיות לאשראי, והיא באה, כמו שכבר צוין, מכיוונו של מרדכי בן הלל הכהן. ואולם עד אשר קיבלה בריטניה את השליטה על ארץ-ישראל ועד אשר נסגרו 'קופות מלוה' אלה בעיצומה של המלחמה העולמית הראשונה, לא חל במבנה הקואופרציה היהודית הפרטית שינוי של ממש.²⁶

2. תקופת הצמיחה – מן הכיבוש הבריטי ועד החוק השיתופי של 1933

העברת השליטה על ארץ-ישראל מן התורכים העות'מאנים לידי הבריטים הביאה כידוע להאצה ניכרת של תהליכי מודרניזציה ולגיבושם של דפוסי מנהל ושלטון קולוניאליים-מערביים בארץ-ישראל. תהליכי המודרניזציה קיבלו את עיקר תנופתם עם הנהגת השלטון האזרחי בארץ-ישראל בקיץ 1920, ואולם עוד לפני כן, בעת שעדיין היתה הארץ בשלטון הצבאי הבריטי, ניכר כבר השינוי בגישה ליתר מודרניזציה בחייה הכלכליים והחברתיים של הארץ.²⁷

התפתחויות כלליות אלה באו לידי ביטוי גם בהתפתחות הקואופרציה הפרטית. החוק הראשון שהסדיר בארץ-ישראל את פעולתן של אגודות שיתופיות נחקק בשנת 1920, מיד עם כניסת השלטון האזרחי, בשם 'פקודת האגודות ההדדיות' (ובאנגלית: *The Cooperative Societies Ordinance*). ואולם ביישוב היהודי לא המתינו לחקיקה זו, ועוד בחשוון תרע"ט (סתיו 1918) נוסדה בתל-אביב אגודה שיתופית לאשראי. אגודת 'הלואה וחסכון, יפו' (ומשנת תרפ"ו/1926 'הלואה וחסכון, יפו-תל-אביב') החלה את פעולתה עם שבעים חברים וחברות ועם 100 לירות מצריות בקופתה.²⁸ בסוף אותה שנה כבר היו באגודה 453 חברים וחברות ומחזור פעילות של 5,128 ל"מ. שלא כמו האגודות שהקימה אפ"ק, התבססה 'הלואה וחסכון, יפו' בפעילותה בעיקר על מקורותיה הפנימיים, כלומר בעיקר על דמי החבר ששילמו

26. נ' גרוס, 'הנחת היסודות: סוף התקופה העות'מאנית 1902-1913', נ' גרוס ואחרים, בנקאי לאומה בהתחדשותה: תולדות בנק לאומי לישראל, תל-אביב 1977, עמ' 84-85; מאמרי מ' בן הלל הכהן, לעיל, הערה 23; דניאל, הקואופרציה, עמ' 247; קואופרציה, י, גיליון ח-יב (סיוון-אלול תרצ"ט), עמ' 224-221, 230.

27. ג' ביגר, מושבת כתר או בית לאומי: השפעת השלטון הבריטי על ארץ-ישראל, 1917-1930. בחינה גיאוגרפית-היסטורית, ירושלים תשמ"ג; נ' גרוס, 'המדיניות הכלכלית של ממשלת ארץ-ישראל בתקופת המנדט', בתוך: הנ"ל, לא על הרוח לבדה, עמ' 172-227; י' ראובני, מממשל המנדט בארץ-ישראל 1918-1948: ניתוח היסטורי-מדיני, רמת-גן תשנ"ג; Metzger, *The Divided Economy*.

28. עד נובמבר 1927 היתה הלירה המצרית המטבע החוקי בארץ. בנובמבר 1927 נקבעה הלירה הארץ-ישראלית. שער ההמרה בין המטבעות היה 1 ל"מ - 1.02564 לא"י. גרוס, לא על הרוח לבדה, עמ' 201.

חבריה; על רוחיה שהועברו לקרן השמורה של האגודה; ועל חסכוניותיהם והפקדותיהם של חברים ושל לא חברים. מטרתיה, כמו שהציגה אותן היו: (1) לספק לחבריה הלואות לזמנים קצרים בתנאים נוחים; (2) לתת היכולת לצבור חסכוניות קמעא, קמעא בקפת האגודה; (3) לאגד את החברים לשם הקלת תנאי החיים הכלכליים.²⁹

ביום א באב תרע"ט (קיץ 1919) נוסדה אגודה שיתופית שנייה לאשראי, היא אגודת 'הלואה וחסכון, ירושלים'. לא בשמה בלבד, אלא בעיקר בדגם התארגנותה ופעולתה, דמתה 'הלואה וחסכון, ירושלים' לאחותה הבכירה מיפו-תל-אביב, כלומר אגודה שיתופית לאשראי על פי הדגם של שולצה-דליטש. עם 86 חברים, שהגרעין המייסד שלהם נמנה עם בעלי המלאכה שבעיר, ועם 84 ל"מ בקופתה החלה האגודה לפעול כדי להגדיל את האשראי לחבריה באמצעות הגדלת חסכוניותיהם. או כדברי ההנהלה:

אנו השתדלנו לשמור על היסודות העקריים של אגודתנו, הנכללים בשם 'הלואה וחסכון'. השתדלנו להגדיל בהדרגה ידועה את האשראי לחברינו... בעיקר היה לנגד עינינו מקצוע החסכנות, להגדילו ולהרחיבו, מפני שזה הוא כל יסוד אגודתנו, אגודה לעזרה הדדית, עזרה עצמית. ובמקצוע הזה מקצוע החסכנות, היה לנו דין פרוטה כדין מאה.³⁰

הקמת שתי האגודות, ביפו ובירושלים, סימנה אפוא שינוי עקרוני בדרך שהוקמו בה אגודות שיתופיות לאשראי ביישוב היהודי. לא עוד תלות בגורם מממן חיצוני שהוא גם בעל הדעה, אלא מגמה ברורה לשמירת העצמאות של האגודות. מרדכי בן הלל הכהן, שנעשה בתוך זמן קצר לדמות הבולטת באגודות השיתופיות לאשראי באותן שנות עיצוב, הבלוט בשורה של מאמרים כמו 'הקרדיט הפועט ומוסדותיו בארץ-ישראל' את התפיסה החדשה לאי-תלות של היזמה הפרטית ב'אפוטרופוס' כלשהו, והפיץ ברבים את עקרונות הקואופרציה למתן אשראי ומבנה כמו שהכירים מניסיונו ברוסיה ומן הספרות בת הזמן.³¹

על יזמות אלה יש להוסיף את תרומתו של החוק השיתופי משנת 1920, שהמריץ עד מאוד את האפשרות להקים אגודות שיתופיות. החוק נוסח ניסוח כללי ביותר, והתיר לכל קבוצת אנשים שמטרתה להקל את תנאי חייהם הכלכליים, להקים אגודה שתפעל על פי העקרונות השיתופיים.³² הגדרה זו תאמה היטב את תפיסת העולם של הקואופרציה הפרטית, ולא פסעה בנתיב הרעיוני של הקואופרציה הסוציאליסטית-אוטופיסטית. ואכן, עוד עיון קצר במטרותיה

29. הלואה וחסכון, יפו, דין וחשבון: כללי, כספי וסטטיסטי לשנת תרע"ט [להלן: הלואה וחסכון יפו-ת"א, דוח שנתי]; הלואה וחסכון יפו-ת"א, דוח שנתי לשנת תר"ף, עמוד השער.

30. הלואה וחסכון, ירושלים, דין וחשבון כללי לשנת החשבון תרפ"ב [להלן: הלואה וחסכון ירושלים, דוח שנתי].

31. ראו: מאמריו של מרדכי בן הלל הכהן, לעיל, הערה 23; הנ"ל, הקואופרציה האשראית בארץ-ישראל, תל-אביב תרפ"ז; [בלי שם מחבר], התנועה הקואופרטיבית במקצוע האשראי בארץ-ישראל, תל-אביב תרפ"ה; וכן מאמרו של שרשבסקי, לעיל, הערה 12.

32. א' פלמן, דיני אגודות שיתופיות בישראל: להלכה ולמעשה, תל-אביב תשי"א, עמ' 30-17 Report by the Registrar, p. 4

של 'הלואה וחסכון, יפו-תל-אביב', כמו שהובאו לעיל, מראה כי מטרות לשינוי פני החברה, כבאגודות שיתופיות סוציאליסטיות, לא נמנו בין מטרותיה.

ההרכב החברתי של האגודות השיתופיות הפרטיות לאשראי, היותן מחוץ למרכז הפוליטי של היישוב ותפיסת עולמן השונה מתפיסת העולם הלאומית-סוציאליסטית שלו, הביאו, כמו שכבר צוין, להדרת תפקידן ואנשיהן לשולי המחקר והתודעה. ואכן, מבט על רשימת חברי אגודת 'הלואה וחסכון, יפו-תל-אביב' בשנת ייסודה (כמה שנים לאחר מכן, עם הגידול הרב במספר חבריה, חדלה האגודה לפרסם רשימה שמית של החברים) מראה כי בין מייסדיה קשה למצוא דמויות בולטות בקרב הנהגת היישוב היהודי באותה עת.

הדמות הבולטת ביותר בקרב המייסדים היתה ככל הנראה יחזקאל דנין, יושב-ראש ההנהלה משנת הייסוד ועד שנת תרפ"ד (1924). דנין-סוכובולסקי (1868-1946) היה מאנשי העלייה הראשונה, פועל בראשון-לציון שעבר ליפו והיה פעיל בה ביותר ביזמות עסקיות, תעשייתיות ותרבותיות. היה ממקימי אחוזת-בית ומראשוני תל-אביב. הוא היה בעל המניה הראשונה ב'הלואה וחסכון, יפו' ויושב-ראש ההנהלה עד פרישתו בשנת 1924, בעת שייסד וניהל אגודה שיתופית אחרת לאשראי בשם 'בנק לקרדיט גומלין'.³³

ברם אליעזר ליבר שרשבסקי, מחליפו של דנין כיושב-ראש ההנהלה, לא היה כדנין דמות מוכרת בתולדות היישוב; הוא היה מסוג דמויות ה'משנה' שמקומן בקורות המפעל הציוני נדחק לשולי הסיפורים ההיסטוריים. שרשבסקי (1876-1956), כציונים רבים אחרים, התחיל את דרכו בישיבה, ואחר כך נהה אחרי תנועת חובת-ציון. הוא פרסם מאמרים בהצפירה והמליץ ושירים בלוח אחיאסף. בשנת 1909 עלה ארצה והיה מן היוזמים של מפעלי מסחר ובניין בתל-אביב וייסד את בית החרושת הראשון לאריגה בתל-אביב, 'שרשבסקי וגוטמן'. שרשבסקי כיהן כיושב-ראש הנהלת 'הלואה וחסכון' תל-אביב משנת 1924 ועד 1927.³⁴ מוכר עוד פחות הוא דב פולני, ממייסדי האגודה ויושב-הראש הראשון של המועצה שלה, שמת ממחלת הטיפוס בשנת 1922.³⁵

מרדכי אורחיי-קרישבסקי, שמשנת 1921 ועד 1944 כיהן בתפקידו של פולני כיושב-ראש המועצה של האגודה, וכן חיים רוזנטל, שהיה יושב-ראש ההנהלה משנת 1927 ועד 1932, היו שניהם גם אנשי ספר. אורחיי-קרישבסקי היה מורה ותיק, מתרגם ופעיל בקהילייה הספרותית של תל-אביב והארץ; רוזנטל ערך תקופת-מה את ביטאון התנועה הציונית העולם ואחר כך גם היה מעורכי קואופרציה. עוד דמויות מרכזיות בהנהלת האגודה כמו יוסף ברגמן, שכבר הוזכר לעיל כמי שניהל את האגודה במשך רוב תקופת המנדט (נכנס להנהלה בשנת 1927, וכיהן כמנהל מ-1932 ועד 1946), וכן שלמה זלצמן, יושב-ראש ההנהלה משנת 1932 ועד 1946, אף הן אינן מוכרות בדרך כלל. גם בין חברי האגודה בשנתה

33. תדהר, אנציקלופדיה, א, תל-אביב 1947, עמ' 480-481.

34. תדהר, אנציקלופדיה, ג (מהדורה שנייה), תל-אביב 1958, עמ' 1,188.

35. על דב פולני ראו: י' יחיאלי, 'ר' שמעון-דב פולני ז"ל, מסחר ותעשייה - גליון הקואופרציה האשראית,

ה, (שו בסיוון תרפ"ז), עמ' 226.

הראשונה – כל שכן בשנים שלאחר מכן, עת צמחה וגדלה – מעטות הן הדמויות שהגיעו לתודעת רבים.

תמונה דומה מתקבלת גם בעניין 'הלואה וחסכון, ירושלים'. מרדכי בן הלל הכהן היה בלי ספק דמות בולטת ביותר. לעומת זאת, רוב האחרים, שהיו מיוזמי האגודה, לא הגיעו לתודעת רבים. היו בהם שענים (דניאל אפל), ספרים (שמואל בריסקר), מדפיסים וחשמלאים. בצדם אפשר אולי לציין דמויות ידועות מעט יותר כמו הצלם יעקב בן-דב, שהוגדר 'בעל מלאכה', או מאיר גור-אריה, מראשוני 'בצלאל'. יושב-ראש המועצה של האגודה בשנים עשרה שנותיה הראשונות היה שמואל מאיר משיוף, איש היישוב הישן האשכנזי, צאצא של חסידים ואיש עסקים ידוע בירושלים. משיוף היה ממייסדי השכונות בית הכרם וקרית משה ובניהן והיוזם והבונה של שוק מחנה יהודה.³⁶

לעומת זאת, עקב היקפו המצומצם של היישוב היהודי ביפו ובתל-אביב בשנה הראשונה לאחר סיום המלחמה העולמית ומשום שהשכבה החברתית ה'בינונית' שממנה באו חברי 'הלואה וחסכון, יפו' בשנתה הראשונה לא היתה גדולה, אפשר למצוא בין חברי האגודה שמות מוכרים מעט יותר, ובכלל זה שמות מפתיעים למדי, כגון האגרונום מלך זגורודסקי, שבמשך תקופה מסוימת ניהל את הקואופרציה במרחביה מטעם ההסתדרות הציונית;³⁷ בצלאל יפה, מראשי 'גאולה', חברת קניית הקרקעות למגזר הפרטי ולימים מנהלה, חבר ועד תל-אביב ופעיל בענייני המגזר הפרטי ביישוב;³⁸ מרדכי בן הלל הכהן, שכאמור בתוך כשנה עבר לירושלים וניהל שם את 'הלואה וחסכון, ירושלים'; יחיאל יחיאלי, המורה הוותיק וממייסדי תל-אביב; ויהודה גרובסקי (גור), המילונאי הנודע שכיהן באותה עת בהנהלת אפק.

עוד מופיעים כמה שמות שאפשר לזהותם זיהוי ודאי למדי בין הדמויות הידועות יותר של תנועת הפועלים: רפאל סברדלוב, ממייסדי הפועל-הצעיר ומורה בגימנסיה 'הרצליה' ואחר כך בסמינר למורות ולגנות בתל-אביב; דוד רמז, לא שם שכיח באותה עת, ולכן אפשר לשער שהוא-הוא דוד רמז שהיה באותה עת אחד מארבעת המנהיגים של הבלתי-מפלגתיים (עם ברל כצנלסון, יצחק טבנקין ושמואל יבניאלי) ומיוזמיה וראשיה של מפלגת אחדות-העבודה שזה עתה קמה. במשך תקופת המנדט היה רמז בין הדמויות הבולטות של תנועת הפועלים, מזכיר הסתדרות העובדים ויושב-ראש הוועד הלאומי.³⁹ עוד כדאי לציין את שמו

36. על האגודה הירושלמית ועל חלק מאישיה ראו: 'אורלובסקי, הלואה וחסכון ירושלים: שבעים שנה להיווסדה, תרע"ט-תשמ"ט, ירושלים 1990.

37. קרלינסקי, פריחת ההדר, עמ' 155, 181.

38. 'כן, 'בצלאל יפה', העלייה השנייה: אישים, בתוך: ז' צחור (עורך), ירושלים תשנ"ה, עמ' 214-216.

39. הלואה וחסכון יפו-ת"א, דוח שנתי לשנת תרע"ט; בין השמות היותר מפתיעים מופיע גם השם מנדל בייליס. ידוע כי לאחר זיכוי במשפט עלילת הדם עלה בייליס ארצה בשנת 1913 והתיישב בתל-אביב. הוא עזב את תל-אביב בשנת 1920, כשנה לאחר ייסוד 'הלואה וחסכון, יפו', והיגר ממנה לארצות-הברית. אמנם הארכיונים של 'הלואה וחסכון, יפו-תל-אביב' לא הגיעו לידינו ואין אנו יודעים בוודאות אם השם הזה הוא של בייליס הנודע, אבל מכיוון שאין זה שם נפוץ ומכיוון שבעת שהותו בארץ השתייך בייליס לחוגים ה'בורגניים' ביישוב, אפשר לאמץ את ההנחה הסבירה כי השם המופיע בין חברי האגודה

של אלתר דרויאנוב, איש חובבי-ציון, היסטוריון וסופר, שמשנת 1923 ועד 1927 היה מנהל (אך לא יושב-ראש ההנהלה) של האגודה. נראה כי דרויאנוב לא אהב את עבודתו, וככל הנראה גם לא הצליח בה כל כך. בביוגרפיה קצרה עליו נכתב כי לאחר חמש שנים כמוציא והמביא באגודה, 'נמאס לו להמצא במוסד כספי, כי לא לזה נוצר, וכשבאה לידו הזדמנות לשוב ולהחליף "סיפא" ב"ספרא", עזב את הוח"ס [הלואה וחסכון]'.⁴⁰ זמן לא רב לאחר הקמתן של האגודות ביפו ובירושלים, החלו לקום בקצב מהיר עוד אגודות שיתופיות לאשראי. רבות מן האגודות האלה נשאו את השם 'הלואה וחסכון'. בשנת 1923 נוסדה בחיפה אגודת 'הלואה וחסכון' וכך היו בשלוש הערים הגדולות אגודות 'הלואה וחסכון'. אגודות אלה היו רוב התקופה מן האגודות הגדולות של הקואופרציה הפרטית, והאגודה בתל-אביב היתה הגדולה מכולן, בשיעור ניכר. עוד אגודות בשם זה נוסדו עד שנת 1933 ברמת-גן, בהרצליה, במגדיל ובועוד מקומות. אגודות שיתופיות פרטיות לאשראי נוסדו גם בשמות אחרים כמו 'קרדיט עממי חיפה' או 'קופת אשראי וחסכון פתח-תקוה'. חלק מן האגודות נשאו בשמן גם את המילה 'בנק'. החוק משנת 1920 התיר לאגודות שיתופיות לאשראי לנהל עסקי בנק.⁴¹ כך נמצא כי בין האגודות השיתופיות לאשראי בתקופה זו היו 'בנק למלאכה, תל-אביב', 'בנק מסחרי תל-אביב', 'בנק בני בנימין' ועוד.⁴²

א. מקומה המרכזי של תל-אביב

הן במגזר הכפרי (בעיקר במושבות הפרטיות) והן בערים הוקמו אגודות שיתופיות לאשראי. מספרן של האגודות הכפריות עלה על מספרן של האגודות בעיר. לעומת זאת, בתחומים האחרים היה יתרון בולט לאגודות היהודיות שבערים על אחיותיהן שבכפר. בשנת 1938 למשל היה היקף הפיקדונות באגודות הכפריות פחות מ-10% מכלל הפיקדונות והחסכונות בקואופרציה למתן אשראי, ואילו ההון העצמי של האגודות בכפר היה כ-20% בלבד מכלל ההון הזה. תמונה דומה מתגלה גם בעניין היקף ההלוואות: כרבע מהן בלבד ניתנו על ידי האגודות בכפר.⁴³

בין הערים תפסה תל-אביב את המקום הראשון. ואכן, בתקופת המנדט היתה תל-אביב המרכז הדמוגרפי והכלכלי של היישוב היהודי בארץ-ישראל.⁴⁴ מצב זה בא לידי ביטוי ברור גם במקום המרכזי שהיה לקואופרציה למתן אשראי של תל-אביב לעומת ערים אחרות

הוא של בייליס הנודע. שמות נוספים שאפשר לזהותם כדמויות מוכרות של תנועת העבודה הם זלמן רובשוב (זלמן שז"ר) ויוסף שפרינצק.

40. תדהר, אנציקלופדיה, א, תל-אביב 1947, עמ' 515-516.

41. *Report by the Registrar*, p. 4; M. Bialik, *The Cooperative Credit Movement in Palestine*, Ann Arbor, Michigan 1940 [Hence: Bialik, *Cooperative Credit Movement in Palestine*], pp. 42-52.

42. קואופרציה, ה, גיליון ג (כסלו תרצ"ד), עמ' 82.

43. Bialik, *Cooperative Credit Movement in Palestine*, pp. 53-75.

44. ראו מאמריהם של יעקב שביט ושל עמירם גונן בכרך זה.

ולעומת כלל הקואופרציה למתן אשראי בארץ. לפי נתונים משנת 1934, רוכזו בתל-אביב באותה שנה כשני-שלישים מכלל הפעילויות השונות של האגודות השיתופיות לאשראי בכלל הארץ, וכ-77% מכלל הפעילויות של האגודות העירוניות לאשראי – במספר החברים באגודות, בהון העצמי, בהלוואות, בהסכונות ובפיקדונות ובהיקף המאזן בכללותו.⁴⁵

לוח 4: מקומה של תל-אביב בכלל הקואופרציה היהודית למתן אשראי, 1934
(בל"א; אגודות פעילות בלבד)

תל-אביב לעומת האגודות העירוניות	תל-אביב לעומת האגודות בכלל ארץ-ישראל	תל-אביב	ב-19 אגודות עירוניות בכלל ארץ-ישראל	ב-47 אגודות בכלל ארץ-ישראל	
58%	47%	22,000	37,700	46,500	חברים
78%	61%	113,000	145,000	184,000	הון מניות
80%	61%	60,000	75,000	98,000	קרנות מלאי
81%	72%	1,827,000	2,247,000	2,548,000	הסכונות ופיקדונות
79%	64%	1,616,000	2,050,000	2,537,000	יתרת ההלוואות
85%	72%	3,742,000	4,414,000	5,182,000	המאזן הכללי

מקור: ארכיון עיריית תל-אביב-יפו, תיק מס' 34-27-9(1)

אין להתפלא אפוא כי בתל-אביב נוסדו כמה מן האגודות המרכזיות בקואופרציה היהודית למתן אשראי בתקופת המנדט. 'הלואה וחסכון' היתה הגדולה שבהן מבחינת מספר החברים, ובקיץ 1934 היו בה 6,750 חברים, יותר מכל אגודה אשראית אחרת. האגודה שמרה במשך כל תקופת המנדט על מקומה הראשון מבחינת מספר החברים ומבחינת האופי השיתופי של פעולותיה. ההרכב חברתי של אלה שהצטרפו אל האגודה, כמו שהוא מפורט בלוח 3 לעיל, משקף מדיניות זו היטב. בד בבד השתדלו ב'הלואה וחסכון, יפו-תל-אביב' שלא להתפתות לעסקי בנק שיש בהם חשש לריכוז הון בידי מעטים, כגון פעולות של פתיחת חשבונות עובר ושב בסכומים גדולים ליחידים או היקף גדול מדי של פעולות לניכיון שטרות לעומת היקף ההלוואות שנתנה האגודה. מדיניות האגודה ברוב התקופה היתה להעניק אשראי בסכומים לא גדולים, שיוחזרו בתשלומים חודשיים במשך שנה. כך פוזר הסיכון בין אלפי חברי האגודה והובטח שחלק הארי של ההלוואות שניתנו יוחזר בתוך השנה. כשנה לאחר ייסודה של 'הלואה וחסכון' בתל-אביב יזמו חבריה הקמת אגודות שיתופיות

45. ארכיון עיריית תל-אביב-יפו, תיק מס' 34-27-9(1); לוח קואופרטיבי שימושי לשנת תרצ"ד, עמ' 134 -

לבניין בתים. על רקע מצוקת הדיור בארץ בכלל ובתל-אביב-יפו בפרט מילאו האגודות השיתופיות תפקיד של בנקים למשכנתאות, תחום שעדיין לא התפתח דיו באותה עת. חברי הקבוצה הראשונה של 'הלואה וחסכון' שהקימו אגודה לבניין בתים, נכנסו בתום כעשר שנים למגורים שלא בשכירות.⁴⁶

עוד אגודה שיתופית ששאפה לשמור על פעילות שיתופית 'אורתודוקסית' כמעט, כמו 'הלואה וחסכון', היתה 'בנק למלאכה תל-אביב'. הבנק הוקם כאגודה שיתופית בשנת 1923, בעיצומו של המשבר הכלכלי שפקד אז את הארץ.⁴⁷ הבנק הוקם בעבור בעלי מלאכה ובעלי משקי עזר, שמספרם באותה עת בתל-אביב לא היה קטן כלל. בקיץ 1934 היו בבנק 2,750 חברים וחברות. הבנק נתן הלוואות לקיום תעשייה זעירה ולקניית פרות ולסידור לולים לחבריו בעלי משקי העזר. תו מעניין במבנה הבנק היה השיעור הגבוה (כ-31%) של בעלי מניות שלא התגוררו בארץ, אלא בארצות-הברית. אלה נמנו בחלקם עם יוצאי העיר הומל, ובני עירם שהגיעו לתל-אביב הצטרפו ל'בנק למלאכה'. לא מעט בזכות העובדה כי את הבנק ניהל יל"ג כהנוביץ, מיוצאי הומל ומי שכזכור עוד ברוסיה ניהל אגודה שיתופית בעבור בעלי המלאכה בעיר. בשנים הראשונות נעזר הבנק בהפקדות ובהלוואות מגורמים מוסדיים ציוניים. משנת 1927 התקשר הבנק עם 'החברה להתפתחות ארץ-ישראל על שם נתן שטראוס' בלוס אנג'לס, וקיבל ממנה הלוואה לעזרה למשקי עזר.⁴⁸

לעומת שתי אגודות אלה פעלו בקואופרציה הפרטית למתן אשראי של תל-אביב גם כמה אגודות שנטו יותר לעסוק בפעילות בנקאית גופא. 'בנק קופת עם' נוסד בשנת 1919, כמה חודשים לאחר שנוסדה אגודת 'הלואה וחסכון', והוא שימש בעיקר את הפרדסנים ואת הסוחרים, כלומר את בני המעמד הבינוני-הגבוה של תל-אביב וסביבותיה. מספר חבריו בקיץ 1934 הגיע ל-2,290 – פחות מן ה'בנק למלאכה' ובוודאי פחות מ'הלואה וחסכון'. אף על פי כן, הונו העצמי של 'בנק למלאכה' היה בקיץ 1934 14,100 לא"י, והונה העצמי של 'הלואה וחסכון, יפו-תל-אביב' היה באותה עת 26,000 לא"י, ואילו הונו העצמי של 'בנק קופת עם' היה בקיץ 1934 כ-41,000 לא"י. סכום הפיקדונות והחסכונות ב'בנק קופת עם' הגיע בקיץ 1934 לכ-433,000 לא"י, ואילו ב'הלואה וחסכון' הוא הגיע לכ-284,000 לא"י, וב'בנק למלאכה' לכ-52,700 לא"י בלבד. מובן שגם היקף ההלוואות של 'קופת עם' היה גדול מהיקף הלוואותיהן של שתי האגודות האחרות. ל'קופת עם' היו ב-1934 סניפים בירושלים

46. מ"ו גדארד, 'הלואה וחסכון, יפו-תל-אביב', מסחר ותעשייה – גליון הקואופרציה האשראית, ה, (טו בסיוון תרפ"ז), עמ' 229-227; הלואה וחסכון יפו-ת"א, דוח שנתי לשנים תרע"ט-תרצ"ג; 'הקואופרציה האשראית בתל-אביב', ארכיון עיריית תל-אביב-יפו, תיק מס' 27-34 (1)9. אין המקום מאפשר לפרט על דרכי פעולתן של הקבוצות לבניין בתים. לכך ראוי להקדיש מקום נפרד.

47. על משבר זה ראו: ג' גרוס, 'המיתון של שנת 1923 ותקציבי המגזר הציבורי בארץ-ישראל', בתוך: הנ"ל, לא על הרוח לבדה, עמ' 232-272.

48. ג. מאירי, 'בנק למלאכה, תל-אביב', מסחר ותעשייה – גליון הקואופרציה האשראית, ה (טו בסיוון תרפ"ז), עמ' 238; ארכיון עיריית תל-אביב-יפו, תיק מס' 27-34 (1)9; קואופרציה, י (סיוון-אולול תרצ"ט), עמ' 208-211.

ובחיפה והוא שלח ידו גם בעסקי ביטוח. בשנת 1939 שינה 'בנק קופת עם' את מעמדו החוקי ונרשם כחברה מסחרית, כלומר כבנק, ולא כאגודה שיתופית.⁴⁹

האגודה השיתופית שהיקף פעולותיה הכספיות היה הרב ביותר עד פרוץ מלחמת העולם השנייה היתה 'בנק אשראי'. הבנק נוסד בשנת 1923 ובתוך זמן לא רב התרחבה עד מאוד פעילותו. כמו שצייננו נחום גרוס במאמרו בכרך זה, פעילותו של 'בנק אשראי' לא היתה יציבה והוא היטה את כובד המשקל של עסקיו מפעם לפעם. הנהגת הבנק חיפשה כל העת אפיקי השקעה עם שיעור מצופה גבוה של רווחיות. גם השכבה החברתית שאליה פנה הבנק לא היתה דומה לזו של 'הלואה וחסכון'. סוחרים אמידים, משקיעים מחו"ל וראשי עיריית תל-אביב, דיוגנוף ואחריו ישראל רוקח, שימשו בהנהלת הבנק. אחת מפעולותיו היתה להקים 'קבוצות לחסכון בשביל רכישת מגרשים ובנין בתים'. אלה הפקידו בבנק חסכונות בשיעורים חודשיים למשך 14 שנים. ואכן, באמצעות פעולות אלה קנו חברי קבוצות החיסכון מאות מגרשים לבניית בתים בתל-אביב, כגון בשכונת אחווה והמעביר. בקיץ 1934 הגיע מספר חבריו של 'בנק אשראי' ל-3,712 (לעומת 2,290 של 'קופת עם'); הונו העצמי לכ-57,000 לא"י (לעומת כ-41,000 לא"י של 'קופת עם'); וסכום הפיקדונות והחסכוניות לכ-899,000 לא"י (לעומת 433,000 לא"י של 'קופת עם', שהיה כאמור השני בגודלו בקואופרציה למתן אשראי באותה עת מבחינת היקף פעילותו הכספית). כמו 'קופת עם' גם 'בנק אשראי' היה לבנק לכל דבר בשנת 1939, אבל שלא כמו 'קופת עם' לא שמר 'אשראי' על שיעור נזילות נאות. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה לא עמד הבנק בדרישות המפקידים לקבל את כספם וגם לא זכה לתמיכה שקיבלו אחרים מבנק אנגלו-פלשתינה – ולכן נאלצו לפרקו. הפירוק נמשך רוב המלחמה.⁵⁰ ראוי לציין כי מרכזיותה של תל-אביב בכלל הקואופרציה למתן אשראי לא ירדה גם לאחר 1934, ועד 1939 שמרה על שיעור גבוה של 60% או יותר.⁵¹

ב. ניסיונות ליצירת 'מרכז' בעבור הקואופרציה למתן אשראי

כאמור לעיל, ראשי הקואופרציה הפרטית למתן אשראי הכירו את המבנים המקומיים והארציים של תנועות קואופרציה מובילות באירופה על בוריים, ועמדו על החשיבות שבהקמת מרכז כספי וארגוני ארצי של הקואופרציה למתן אשראי בעבור יציבותן והצלחתן של האגודות המקומיות. הם עצמם הרגישו בחסרונו של מוסד שכזה עוד בשנה הראשונה של קיום אגודות האשראי של יפו וירושלים. מרדכי בן הלל הכהן הסביר במאמרו את החשיבות של מרכז כזה

49. ארכיון עיריית תל-אביב-יפו, תיק מס' 27-34-1(9); ב' זיו, כסף ואשראי בארץ-ישראל, תל-אביב: תרצ"ז, עמ' 98-106; א' פושטר, 'מערכת הבנקים בארץ-ישראל', הבנקאות להלכה ולמעשה, ירושלים 1940, עמ' 104-116; וכן ראו את מאמרו של נחום גרוס בכרך זה.

50. מאמרו של נחום גרוס, בכרך זה; ארכיון עיריית תל-אביב-יפו, תיק מס' 27-34-1(9); זיו, כסף ואשראי בארץ-ישראל (לעיל, הערה 48), עמ' 84-98; פושטר, 'מערכת הבנקים בארץ-ישראל' (לעיל, הערה 48); הנ"ל, 'בעיות הליקבידיות של בנקים', שם, עמ' 189; הארץ, 5 בדצמבר 1941, עמ' 6; שם, 6 בינואר 1943, עמ' 3.

51. הלוח הקואופרטיבי לשנת הת"ש.

להדרכה, לפיקוח, להקמת אגודות חדשות ובעיקר את חשיבותו כמוסד כספי מרכזי, ואולם אפ"ק, המועמד הטבעי לשמש מוסד מרכזי ל'קרדיט הפעוט', נמנע מתפקיד זה.⁵² גם החוק השיתופי של שנת 1920 לא סייע בכך. החוק לא חייב את הקמתן של בריתות פיקוח מרכזיות או של 'בנקים מרכזיים', ובעצם הוא לא עסק בכך או באגודות מרכזיות כלל. בגלל המצב הזה, ובהיעדר תמריץ של ממש להקים אגודות מרכזיות, התקשו ראשי הקואופרציה הפרטית לגבש מוסד מרכזי לאגודותיהם.

מוסד חדש הופיע על מפת חיי הכלכלה של היישוב - הוא 'הבנק המרכזי למוסדות שיתופיים', או בשמו באנגלית Central Bank for Cooperative Institutions in Palestine - והוא היה אמור לסייע. הבנק נוסד בשנת 1922 ביזמת ארגון הג'וינט, יק"א וה'מועצה הכלכלית לארץ-ישראל' (The Economic Board for Palestine), שמושבה היה בלונדון. בשנת 1925, בגלל שינויים ארגוניים בתוך מוסדות הפעילות הכלכלית של יהדות ארצות-הברית, הוכפף הענף האמריקני של הבנק לתאגיד הכלכלי היהודי האמריקני, 'החברה הכלכלית לארץ-ישראל' (Palestine Economic Corporation).⁵³

אין זה המקום להרחיב במטרותיו של הבנק ובפעילותו, שמחייבות מחקר מיוחד. עם זאת, גם על סמך המקורות המוגבלים הנמצאים בידינו עתה אפשר לציין כמה קווי פעולה שלו המזדקרים לעין. שמו של הבנק מעיד עליו כי אחת ממטרותיו היתה לרכז את הפעילות הפיננסית של האגודות השיתופיות שביישוב. עיון בדוחות השנתיים של 'הבנק המרכזי', במאמרים הרבים שפרסם הרי (צבי) ויטלס, מנהלו של הבנק מאז מאי 1925, ובהתכתבויות פנימיות בין המרכז בארצות הברית ובין הסניף בירושלים, עיון בכל אלה מלמד בבירור כי אכן, הבנק ביקש לעצמו תפקידים רבים של 'אגודה מרכזית'. הוא פרסם חוברות הדרכה בנושאים שיתופיים ובעניינים מקצועיים שעסקו בהם לקוחותיו, כחלק מתפיסתו שעליו לפעול בתחום החינוך לקואופרציה. הממשלה נועצה בבנק לעתים קרובות, בלי ספק משום שהבנק היה חברה-בת של גופים עסקיים ופוליטיים כה חשובים. מנהלו של הבנק כיהן בוועדות מקצועיות רבות. עיקר עיסוקו של הבנק היה מתן אשראי לאגודות שיתופיות בעיר ובכפר, ומלבד זה הוא סייע בהקמתן של אגודות שיתופיות.⁵⁴

זאת ועוד, דומה כי קיימים קווי דמיון בין התפקיד שייעד לעצמו 'הבנק המרכזי' ובין התפקיד שמילא מוסד דומה של הג'וינט במזרח אירופה, הוא ה'פונדשייין' Reconstruction Foundation (או ה'פונדשייין', כמו שכונה בעברית בלשון הזמן). ה'פונדשייין' סייע להקים אגודות שיתופיות לאשראי בקהילות היהודיות של מזרח אירופה כדי להקל את מצבם הכלכלי של היהודים שם בימים שלאחר מלחמת העולם. היחס ל'פונדשייין', כמו שהוא בא לידי ביטוי בירחון

52. ראו מאמרו של בן הלל הכהן, לעיל, הערה 23.

53. אצ"מ A405 - ארכיון ג'וליאן מאק, מראשי ה-PEC. עדיין לא נעשה מחקר על תולדותיו של תאגיד זה והשפעתו על הכלכלה והחברה של היישוב והארץ בתקופת המנדט.

54. על ויטלס, עוד דמות הראויה למחקר בפני עצמו, וכן על 'הבנק המרכזי' ראו לעת עתה: קרלינסקי, פריחת ההדר, עמ' 146-147, 243-244, 276-278; לעיל, הערה 52; וכן: *The Central Bank of Co-Operative Institutions in Palestine - Annual Reports* [Hence: *Central Bank - Annual Report*]

קואופרציה, במאמרים מתורגמים מן העיתונות היהודית בפולין ובארצות נוספות ובעיתונות התקופה בארץ-ישראל, היחס הזה לא היה חד-משמעי. מצד אחד הוכרה תרומתו ביצירת אגודות שיתופיות לאשראי ובביסוסן, ומצד אחר הובעה לא פעם הסתייגות מן הקו של אפוטרופסות שנקט.⁵⁵

גימה ברורה של אפוטרופסות ואף של פטרונות עולה גם מפרסומי 'הבנק המרכזי' וממאמרי מנהלו ויטלס. אין ספק כי השקפת העולם הפרוגרסיבית שהחזיקה בה רוב ההנהגה של יהדות ארצות-הברית באותה עת, ובראשה מנהיגה, השופט לואי ברנדייס, נתנה את אותותיה גם בגישתו של 'הבנק המרכזי'. לפי השקפת עולם זו, שהאוטופיה שלה בעבור יישוב ארץ-ישראל בוטאה בכירור ב'תכנית פיטסבורג' של הסתדרות ציוני אמריקה משנת 1918, בבניינה העתידי של ארץ-ישראל יש ליישם את 'העיקרון הקואופרטיבי' בכל תחום. המטרה היתה ליצור בארץ הקודש 'קהילת מופת' מוסרית, הנשענת ככל האפשר על עבודה עצמית ומושתתת כמיטב יכולתה על התארגנויות שיתופיות וגם על פירמות לא גדולות שפועלות בתנאי תחרות חופשית. העיקרון של היזמה הפרטית לא נשלל אפוא על פי השקפת עולם זו, אך השאיפה היתה לשים מחסום לקפיטליזם דורסני בעזרת הקואופרציה. כמו שהראה אלון גל, מפעלי הכלכלה שהקימו ברנדייס וחבריו לחיזוק היישוב היהודי בארץ-ישראל נוסדו על פי עקרונות אלה. ואכן, הארי ויטלס, מנהלו של 'הבנק המרכזי', לא נלאה מלהטיף לניהול התנועה השיתופית בארץ-ישראל בהתאם ל'שולחן ערוך' קואופרטיבי.⁵⁶

עוד בשנת 1920, לפני ייסוד 'הבנק המרכזי', החלו ראשי הקואופרציה למתן אשראי בתכנון הקמת מוסד כספי וארגוני מרכזי לאגודותיהם, וערכו לשם כך פגישות מפעם לפעם. כניסת 'הבנק המרכזי' לפעילות בארץ-ישראל פתחה את האפשרות של שיתוף פעולה הדוק בין הקואופרציה הפרטית ובין הבנק, ואולם 'הבנק המרכזי' ביכר להתמקד בהתיישבות החקלאית, ובייחוד בהתיישבות העובדת. לעומת זאת כלפי האגודות השיתופיות לאשראי הוא נהג בחוסר גמישות ובוהירות יתרה. ראשי האגודות השיתופיות הגדולות, ובייחוד ראשי 'הלוואה וחסכון, יפו', ציפו מן 'הבנק המרכזי' להתנהג כמוסד מרכזי של אגודות שיתופיות לאשראי – לקבל מהם פיקדונות ולהעניק להם אשראי בריבית נמוכה מזו שהעניקו להם בנקים אחרים, ובראשם אפ"ק. תקוותם זו נכזבה; 'הבנק המרכזי' לא קיבל פיקדונות כלל, והריבית שגבה על ההלוואות שנתן היתה 'על פי עקרונות עסקיים כפי שהם מובנים בארצות המערב'. הבנק גם דרש פיקוח צמוד על פעולות האגודות שנתן להן אשראי.⁵⁷ אין להתפלא אפוא כי ראשי הקואופרציה הפרטית הסתייגו נחרצות ובפומבי מדרכו של 'הבנק המרכזי'. הם גם לא הסתירו את דעתם כי מוטב היה לה ליק"א לו השקיעה את ממונה

55. ראו ההפניות בהערה 16 לעיל, וכן המדור הקבוע 'הקואופרציה היהודית שבגולה' בירחון קואופרציה.

56. אצ"מ A405; 'י' מצר, הון לאומי לבית לאומי, 1919-1921, ירושלים תשל"ט, עמ' 67-191; א' גל, 'השקפתו של ברנדייס על אופן בניית הארץ 1914-1923', הציונות, ו (תשמ"א), עמ' 97-145; "יד סרנה, 'דמותה של אמריקה כפי שהיה עליה להיות: ציון בעיני רוחם של יהודי אמריקה', בתוך: א' גל (עורך), ישראל הנכספת: האידיאלים והדימויים של יהודי צפון-אמריקה, קריית שדה-בוקר 1999, עמ' 31-47.

57. Central Bank - Annual Report for the year 1923.

במוסד מרכזי של הקואופרציה הפרטית ולא ב'בנק המרכזי'. לפיכך האיכו האיכו ראשי הקואופרציה הפרטית את ניסיונותיהם להקים מוסד כספי וארגוני מרכזי לקואופרציה הפרטית, שיהיה עצמאי לחלוטין. בשלהי שנת 1924 (חשוון תרפ"ה), הוקם 'מוסד מרכזי של האגודות ההדדיות לאשראי ולחסכון בארץ-ישראל בע"מ, "מרכז". ה'מרכז' ביקש במפורש להציב את עצמו מול 'הבנק המרכזי'. האגודות שהצטרפו אליו נדרשו להפקיד בקופתו את עודפי הנזילות שלהן ולהעמיד את דוחותיהן השנתיים לפיקוחו.

ההתארגנות העצמאית של האגודות השיתופיות הגדולות לאשראי היתה לצנינים בעיניו של ויטלס מכיוון שראה בכך תחרות עם תפקידו הראשון במעלה של 'הבנק המרכזי' - להיעשות בנק מרכזי בעבור כלל הקואופרציה בארץ-ישראל. כמו כן הוא לא הסתיר את דעתו כי האגודות השיתופיות לאשראי גדלו יתר על המידה ועקב כך איבדו את 'הרוח הקואופרטיבית האמיתית'.⁵⁸ מאותו רגע ואילך נקבעה מערכת הדדית של חשדנות וחוסר אמון בין ויטלס ובין הקואופרציה הפרטית למתן אשראי. ויטלס שאף להנהיג את הקואופרציה בארץ-ישראל, בדומה אולי ל'פונדיישן', ולעומתו חששה מכך הקואופרציה הפרטית, ולא פעם אף ניסתה לתמרן את 'הבנק המרכזי' שיעמיד את עצמו לרשותה. ניגודי האינטרסים, תפיסת העולם הפרוגרסיבית, ולא פחות מכך היחסים האישיים העכורים, הביאו להתרחקותו של 'הבנק המרכזי', בהנהגתו של ויטלס, מיצירת קשרים עסקיים מקיפים עם הקואופרציה הפרטית למתן אשראי. מעתה ואילך התרכז 'הבנק המרכזי' בפעולה בכפר, ובייחוד בתחום הפרדסנות. במגזר החקלאי הפרטי הוא סייע בייסודן של אגודות שיתופיות אינטגרליות (כלומר אגודות שמילאו כמה תפקידים בעת ובעונה אחת), ורבות מהן נשאו את השם 'החקלאי'. שיתוף פעולה היה ל'בנק המרכזי' גם עם תנועת העבודה בתחומים שונים, ובעיקר בתחום החקלאי.⁵⁹

ואולם ה'מרכז' התקשה מאוד למלא את התפקיד שייעדו לו מייסדיו. האגודות הגדולות, כ'הלוואה וחסכון, יפו-תל-אביב', 'בנק אשראי' והאחרות נמנעו מלעשותו לבנק המרכזי של הקואופרציה הפרטית. גם תפקידו כרואה החשבון של האגודות וכמפקח נתקל בחוסר שיתוף פעולה מצד האגודות, שלא ראו צורך לשתף גורם חיצוני בהנהלת חשבונותיהן בהיעדר

58. אצ"מ A114/215; א"ל שרשבסקי, 'לקורות יסודו של ה"מרכז"', מסחר ותעשייה - גליון הקואופרציה האשראית, ה, (טו בסיוון תרפ"ז), עמ' 218-221; מאמרי בן הלל הכהן, לעיל, הערה 30; הלוואה וחסכון יפו-ת"א, דוח שנתי לשנים תרפ"ג-תרפ"ז.

59. ביקורת על 'הבנק המרכזי' ומנהלו ראו גם לעיל, הערה 57 וכן: [מערכת], 'ויכוח על דרכי הקואופרציה האשראית', קואופרציה, ג (תשרי-מרחשוון תרצ"ב), עמ' 33-34; [מערכת], 'ה"מרכז" ו"הבנק המרכזי"', שם, ג (אדר א תרצ"ב), עמ' 102-105; מ' בן הלל הכהן, 'הבעלות של הבנק המרכזי', שם, ג (ניסן-אלול תרצ"ב), עמ' 204-215; [מערכת], 'ישוב על "הבנק המרכזי" והקואופרציה', שם, ה (מרחשוון תרצ"ד), עמ' 45-46; [מערכת], 'כלפי הדיין-חשבון של "הבנק המרכזי"', שם, ה (אייר-סיוון תרצ"ד), עמ' 207-212; מ' סמילנסקי, 'הבנק המרכזי למוסדות שתופיים', שם, ז (ניסן-אייר תרצ"ו), עמ' 217-218; [מערכת], 'לשלום או למלחמה?', המשק השתופי, א, (1933), עמ' 313-314; על נקודת מבטו של 'הבנק המרכזי' ראו: אצ"מ A114/215; Central Bank - Annual Reports.

סמכות חוקית שתכפה זאת עליהן. כך נוצר מצב שבו שימש אפ"ק כעין בנק מרכזי לאגודות הגדולות, ואילו 'הלואה וחסכון, יפו-תל-אביב' שימשה בנק מרכזי לאגודות הקטנות יותר והן ביכרו להפקיד בקופתו את כספיהן. בשנת 1928 למשל השתייכו ל'מרכז' 11 אגודות בלבד מתוך 48 אגודות לאשראי במשק היהודי (23%). שלוש שנים אחר כך היו בו 18 אגודות מתוך 69 אגודות אשראי (26%).⁶⁰ שינוי של ממש בהשתייכות ל'מרכז' ובמבנה הארגוני של הקואופרציה היהודית בכללותו אירע רק כאשר החקיקה השיתופית החדשה שיזמה הממשלה החלה להיות קונקרטיית.

3. תקופת הגיבוש: מן החוק השיתופי של שנת 1933 ועד פרוץ מלחמת העולם השנייה

העלייה השלישית והעלייה הרביעית הביאו עמן עולים בעלי הון בינוני שהדפוס השיתופי האשראי היה מוכר להם היטב מן האגודות השיתופיות לאשראי בקרב יהודי מזרח אירופה. בתנאיה הכלכליים והחברתיים של ארץ-ישראל של אותה עת, עם משק כספיים שנמצא בתהליכי התפתחות ראשוניים ורמת הכנסה לנפש נמוכה יחסית לעולם המערבי,⁶¹ היתרונות שהציעה התארגנות שיתופית בעבור היחיד היו ברורים. ואכן, משלהי שנות העשרים של המאה הקודמת חל גידול מתמיד במספרן של האגודות השיתופיות במגזר היהודי, ובכלל זה גם במספרן של האגודות השיתופיות לאשראי. ב-1925 הוקמו גם האגודות השיתופיות לאשראי של מגזר העובדים, והן כונו 'קופות מלווה וחסכון של העובדים' (וראו לוח 1 לעיל, המפרט את גידולה של הקואופרציה בארץ-ישראל).⁶²

עקב ההתפתחות הגדולה בפעילות השיתופית ראתה הממשלה כי יש צורך לעדכן את החוק השיתופי הקיים, ובשנת 1928 מינתה ועדה בת חמישה חברים לבחינתו. דא עקא, מאורעות 1929 הקדימו את הגשת מסקנותיה של ועדה זו. כאמור לעיל, בעקבות אירועי תרפ"ט מינתה ממשלת בריטניה שורה של ועדות בדיקה ומומחים לבחינת שורשי הסכסוך ב'פלשתינה (א"י)'. אחת המסקנות הכלכליות המרכזיות היתה כי יש צורך להקים רשות פיתוח למשק הערבי. כחלק מצעדים אלה הוזמן לארץ-ישראל בשלהי 1930 מומחה בריטי בעל שם עולמי לעניינים שיתופיים, הלוא הוא צ"פ סטריקלנד (C. F. Strickland). בואו של סטריקלנד והציפייה שמסקנותיו יובילו לחקיקה בעניין פיתוח אגודות שיתופיות במגזר הערבי שימשו תמריץ נוסף להגשת חקיקה שיתופית מקיפה. סמוך לפרסום החוק קיימה ממשלת ארץ-ישראל שורה ארוכה של התייעצויות עם ראשי הקואופרציה היהודית - הפרטית וההסתדרותית - בדבר פרטי החוק החדש. השינויים העיקריים שהובאו בחוק נדונו לא בוועדות ממשלתיות ובשיחות עם ראשי התנועה השיתופית בלבד, אלא פורסמו בעיתונות

60. הלואה וחסכון יפו-ת"א, דוח שנתי לשנים תרפ"ג-תרצ"ג; Bialik, *Cooperative Credit Movement in Palestine*, p. 99

61. Metzger, *The Divided Economy*, pp. 1-27, 103-116

62. ראו מאמרו של נחום גרוס בכרך זה; גרוס וגרינברג, בנק הפועלים, עמ' 237-276.

הזמן ובכתבי העת השיתופיים המקצועיים, קואופרציה (של המגזר הפרטי) והמשק השיתופי (של המגזר ההסתדרותי. ראה אור לראשונה בדצמבר 1932).

החוק החדש, 'פקודת האגודות השיתופיות 1933', ראה אור בדצמבר 1933, ושכלל רבות מן ההגדרות ומדפוס הפעולה של הקואופרציה. עם זאת, אפשר למנות בו שלושה חידושים עיקריים: (1) רושם האגודות השיתופיות, תפקיד שהיה 'רדום' עד אז, קיבל סמכויות רחבות מאוד בנוגע לרישום אגודות ולהתערבות ולפיקוח בענייניהן; (2) האגודות חויבו להצטרף ל'ברית לפיקוח' או שיפקח עליהן רואה חשבון מוסמך מטעם הממשלה ולעבור פיקוח לפחות פעם בשנה; (3) החוק הגדיר במפורש את תפקידם של מוסדות מרכזיים – ברית פיקוח ואגודות כספיות מרכזיות. חידושים אלה השפיעו על התפתחות הקואופרציה ב'פלשתינה (א"י)' בשני מישורים בד בבד. האחד – הסמכות הרחבה שניתנה לרושם, לבד מעוד הגדרות בחוק עצמו, שאין זה המקום לפרטן, העניקו לממשלה את הכלי החוקי לפתח את הקואופרציה במגזר הערבי, ובייחוד בכפר הערבי. כאמור לעיל, מאות אגודות שיתופיות הוקמו במגזר הכפרי הערבי על פי הדגם של רייפאזין, ובנק ברקליס מימן את פעילותן של האגודות האלה; השני – בקואופרציה היהודית חל תהליך של גיבוש ארגוני. ההסתדרות הקימה שורה של 'בריתות פיקוח' על פי הסוגים השונים של אגודות שיתופיות שחסו בכנפיה (יצרניים, צרכניים, אשראיים וכדומה). במגזר הפרטי הוקמה 'ברית פיקוח' אחת בלבד, היא ברית הפיקוח של הקואופרציה למתן אשראי.⁶³

המגמות למינוי רושם בעל סמכויות רבות, השאיפה לחיוב הקמת בריתות פיקוח והחשש שהקואופרציה היהודית תיפגע עקב הרצון לפתח את הקואופרציה הערבית, כל אלה הביאו לשידוד מערכות, כלומר לשינוי יסודי בכוחות בתוך התנועה השיתופית היהודית בארץ, עוד בטרם יפורסם החוק בדצמבר 1933. כשנה קודם לכן, בשלהי שנת 1932, הקימו ראשי הקואופרציה היהודית את 'המועצה הקואופרטיבית המאוחדת', והיו בה נציגים לכל הגופים המרכזיים של הקואופרציה היהודית: בנק הפועלים; הבנק המרכזי למוסדות שיתופיים; מרכז האגודות ההדדיות לאשראי ולחיסכון ('המרכז' של הקואופרציה הפרטית); ומרכז הקואופרציה למלאכה, חרושת ושירותים ציבוריים (של ההסתדרות).⁶⁴ במשך השנים השתנה הרכב המועצה מדי פעם, ואולם היא המשיכה בפעולתה ושימשה גוף מייצג ונציגות מול הממשלה בעבור הקואופרציה היהודית. כמו כן בשנת 1934, לאחר פרסום החוק החדש, מינה הרושם 'ועדה קואופרטיבית מייצגת' מטעמו. חבריה בשנת 1938 היו: הרושם (היושב ראש), חיים אריאב מהתאחדות האיכרים, יהודה בעהם, יושב ראש 'מרכז', איזיק ברודני, מנהל בנק הפועלים, יל"ג כהנוביץ מעורכי קואופרציה ומנהל הבנק למלאכה, והארי ויטלס

63. [מערכת], 'כלפי הצעת החוק הקואופרטיבי החדש', קואופרציה, ד (שבט-אדר תרצ"ג), עמ' 79-80; הנ"ל, 'לשאלת ברית הפקוח', שם, עמ' 80-82; צ"פ סטריקלנד, 'קואופרציה ערבית ויהודים', שם, עמ' 84-87; י' בעהם, 'עם פרסום החוקה הקואופרטיבית החדשה', שם, ה (טבת תרצ"ד), עמ' 97-99; א' זברסקי, 'הצעת החוק הקואופרטיבי', המשק השתופי, א (1933), עמ' 203-205; *Report by the Registrar*, p. 1-56

64. [מערכת], 'המועצה הקואופרטיבית המאוחדת', קואופרציה, ד (כסלו-טבת תרצ"ג), עמ' 37-38.

מנהל 'הבנק המרכזי'. בעבור המגזר הערבי לא הוקם גוף מרכזי להתייעץ עמו, והממשלה היא שהכתיבה את היחסים על בסיס פרטיקולרי. הרושם גם מינה שני מפקחים, יהודי וערבי, אחד לכל מגזר.⁶⁵

שלוש השנים בין ביקורו של סטריקלנד ובין פרסום החוק השיתופי החדש הביאו לא רק ליצירת שני גופי-על ארגוניים אלה, שהיו בעצם חסרי סמכות כופה על אלה שאותם ייצגו, אלא גם לניסיונות של ממש לאיחוד הקואופרציה היהודית. ניסיון מעניין להקים ברית פיקוח משותפת לקואופרציה למתן אשראי של ההסתדרות ושל המגזר הפרטי נעשה בראשית שנת 1932. היוזמה ככל הידוע היתה יזמתו של מרדכי בן הלל הכהן. אישים מרכזיים בקואופרציה של העובדים, כאברהם זברסקי, תמכו במהלך זה, ואולם אחרים, שדעתם השפיעה יותר ככל הנראה, התנגדו התנגדות נמרצת למהלך זה. במאמר חריף במשק השיתופי בראשי התיבות ק"ט הוקע זברסקי כפשרן אידאולוגי, ונכתב כי אי-אפשר לגשר בין הקואופרציה הפרטית ובין ה'קואופרציה המעמדית'; הקואופרציה המעמדית חותרת ליצירת משטר חברתי חדש, ואילו כל תכליתה ומטרתה של הקואופרציה הפרטית להשתלב במשק הקפיטליסטי. עוד הובע החשש כי איחוד שכזה יביא לטמיעת הארגונים הפועליים בקואופרציה הפרטית. מובן שמהלך זה לאיחוד הקואופרציה למתן אשראי נכשל.⁶⁶ ניסיון אחר היה ליצור איחוד מסוים עם 'הבנק המרכזי'. לדברי נציגי הקואופרציה הפרטית, 'הבנק המרכזי' אינו של האגודות השיתופיות (כמו שמבטא שמו באנגלית), אלא הוא פועל למען הקואופרציה בלבד, ועל כן שומה עליו לשנות את מבנה הנהלתו ולכלול במועצתו גם את נציגי הקואופרציה. כך ייעשה בנק מרכזי אמתי של האגודות השיתופיות וכך גם תוקם ברית פיקוח אחת לכל האגודות השיתופיות הפרטיות. מובן שב'בנק המרכזי' לא ששו לקבל הצעה שתפגע בכוחם של אלה שהיו בו בעלי המאה והדעה. ואולם ויטלס היה מודע לביקורת הרבה שהוטחה ב'זרותו' של הבנק (כמו שהוא עצמו הגדיר זאת בדוח השנתי השישי של הבנק לשנת 1928). כהצעת נגד הוא העלה את הרעיון לפתוח סניף של 'הבנק המרכזי' בתל-אביב, וסניף זה יהיה של הקואופרציה הפרטית בלבד. החשדנות ההדדית בין ויטלס ובין ראשי הקואופרציה הפרטית, שחזקה בהרגשה שכל צד מנסה לאמתו של דבר להכפיף את האמצעים ואת הארגון של הצד שכנגד ולהעבירו אליו, הכשילו גם מהלך מעניין זה.⁶⁷

כל צד פנה אפוא לדרכו. 'קופות המלוה והחסכון של העובדים' נתארגנו ב'ברית הפיקוח של הקואופרציה האשראית העובדת'. חלק מן האגודות לא השתלבו בשום ברית פיקוח,

65. *Report by the Registrar*, p. 21, 134.

66. ק"ט, 'הצעת "המרכז"', המשק השיתופי, א (1933), עמ' 18; מ' בן הלל הכהן, 'הערות לויכוח', שם, עמ' 34; א"ז 'א' זברסקי], 'כפילות מיותרת', שם, עמ' 33-34; ק"ט, 'קואופרציה מעמדית וקואופרציה כללית', שם, עמ' 47-48; [מערכת], 'התגובה על הצעת "המרכז"', קואופרציה, ד (כסלו-טבת תרצ"ג), עמ' 47-50.

67. מ' בן הלל הכהן, 'הבעלות של הבנק המרכזי' (לעיל, הערה 58); 'ישוב על "הבנק המרכזי" והקואופרציה', שם; 'כלפי הדין-יחשבון של "הבנק המרכזי"', שם; *Central Bank - Annual Report for the year 1928*, especially pp. 28-27; *Central Bank - Annual Reports for 1930-1933*

הקואופרציה הפרטית בתקופת המנדט

ואולם חלק הארי של הקואופרציה הפרטית למתן אשראי – מספר החברים, ההון העצמי, הפיקדונות והיקף המאזן – הצטרף ל'מרכז'. אם בשנת 1931 נמנו עם המרכז כ-25% בלבד מן האגודות היהודיות, הרי שבשנת 1933 עלה משקלו היחסי לכ-43%. אבל החשיבות העיקרית של המרכז היתה במשקלו לעומת האגודות האחרות במדדים הכמותיים המרכזיים: במספר החברים; בכמות הפיקדונות והחסכונות באגודותיו; כמו גם בהלוואות שנתנו ובהיקף מאזן - לעומת האגודות הפועליות ואלה שלא הצטרפו לברית פיקוח כלשהי.

לוח 5: השוואה של אגודות יהודיות שיתופיות לאשראי בהתאם לשייך – ינואר 1933

סך-הכול מאזן		הלוואות		עובר ושב, חסכונות ופיקדונות		הון עצמי		חברים		מספר האגודות		ברית הפיקוח
%	ב"ל	%	ב"ל	%	ב"ל	%	ב"ל	%	מספר	%	מספר	
64.1	1,519	69.2	816	73.1	744	84.3	172	68.1	23,458	42.9	21	'מרכז'
5.3	124	5.9	70	4.0	41	4.9	10	18.9	6,484	24.5	12	'עובדים'
30.6	724	24.9	293	22.9	233	10.8	22	13.0	4,485	32.6	16	בלי שייך
100.0	2,367	100.0	1,179	100.0	1,018	100.0	204	100.0	34,427	100.0	49	סך-הכול

מקור: לוח קואופרטיבי שימושי לשנת תרצ"ד, עמ' 134-229.

על ההצטרפות ל'מרכז' הקלה העובדה כי הוא שינה את תקנונו לקראת פרסום החוק החדש וצמצם את תחומי פעילותו לפיקוח בלבד. שמו שונה ל'מרכז' – ברית פיקוח של הקואופרציה האשראית בא"י. מעתה התמקד המרכז בביקורת של האגודות-סניפי המרכז, בפעולה מול הממשלה, בחינוך שיתופי ובהעברת מידע רצוף בעיקר באמצעות קואופרציה והלוח הקואופרטיבי. ההצטרפות ל'מרכז' היתה וולונטרית, ולכן השתנה מספר אגודותיו מפעם לפעם, כגון שהאגודות הגדולות – 'הלואה וחסכון' של תל-אביב, ירושלים וחיפה – פרשו ממנו מתוך ניסיון לכפות על המרכז הגדלה של השפעתן על הנהלתו וקבלת ההחלטות בו. על כל פנים, בראשית ימי המרכז שני האישים המובילים בו – יהודה בעהם ויל"ג כהנוביץ, שניהם מבנק בעלי המלאכה – היו נלהבים להרחיב את יריעת פעולותיו. וכך עם כינונו הם פתחו בניסיונות לארגן ברית עולמית של הקואופרציה היהודית למתן אשראי. יזמה זו לא יצאה אל הפועל, אף שהראתה ניצנים ראשונים של התעניינות. נראה כי העיתוי עמד בעוכריה – עליית היטלר לשלטון, משבר כלכלי ופוליטי במדינות מזרח אירופה, צמצום כללי של הקואופרציה במדינות אלה – כל אלה סייעו להכשיל את ניסיון האיחוד של כלל הקואופרציה היהודית למתן אשראי. המרכז גם הצטרף לקונגרס הקואופרטיבי העולמי. לעתים הוציא המרכז גם דוחות פומביים – שלא כמו הדוחות הפנימיים על מצב האגודות שמילאו מבקריו בסדירות.

דוגמה לכך אפשר למצוא בשנת 1935, כאשר על רקע פרישתו של בן הלל הכהן וחילופי המשמרות שבאו בגללה, עלו ב'הלואה וחסכון, ירושלים' חשדות שאנשי הנהלה ומועצה ניצלו את מעמדם לביצוע ספקולציות קרקעיות באדמות הגובלות בשכונת קריית משה. אמנם ה'מרכז' הוציא דוח פומבי מפורט ותמך בהנהלה הקיימת, אך הוקיע את חברי הנהלה והמועצה שניסו לנצל את מעמדם לצורך רווח ספקולטיבי.⁶⁸

לוח 6 שלהלן משקף את מצבו היחסי של ה'מרכז' לעומת אגודות האשראי האחרות במגזר היהודי ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה. הלוח מראה ירידה בכוח אגודותיו, ירידה במספרן ובמספר החברים בהן, ועלייה מרשימה של כחמש-עשרה נקודות אחוז של 'הקואופרציה העובדת' לעומת הנתונים משנת 1933. את הירידה יש לזקוף בראש ובראשונה ליציאתו של 'בנק אשראי' ממסגרת הקואופרציה בראשית 1939 ושינוי לבנק לכל דבר. עם זאת נותרו אגודות ה'מרכז' דומיננטיות בקואופרציה היהודית בכל האמור במדי הפעילות הכלכלית (פיקדונות וחסכונות, הלוואות והיקף מאזן).

לוח 6: השוואה של אגודות יהודיות שיתופיות לאשראי בהתאם לשיוך – יוני 1939

סך-הכול מאזן	הלוואות		עובר ושב, חסכונות ופיקדונות		הון עצמי		חברים		מספר האגודות		ברית הפיקוח	
	באלפי לא"י	%	באלפי לא"י	%	באלפי לא"י	%	מספר	%	מספר	%		
67.1	2,207	67.1	1,472	74.6	1,307	64.3	365	58.1	48,808	35.4	41	'מרכז'
19.9	655	18.8	412	18.4	322	19.8	112	31.2	26,195	19.8	23	'עובדים'
13.0	428	14.1	310	7.0	121	15.9	90	10.7	8,984	44.8	52	בלי שיוך
100.0	3,290	100.0	2,194	100.0	1,750	100.0	567	100.0	83,987	100.0	116	סך-הכול

מקור: לוח קואופרטיבי לשנת הת"ש, עמ' 120-121.

אנשי ה'מרכז' לא הניחו את הרעיון להקים בנק מרכזי לאגודותיהם. הם קנו בנק מסחרי קיים, 'בנק זרובבל', ובאביב 1932 שונה ייעודו מבנק מסחרי לבנק קואופרטיבי. אגודות ה'מרכז' היו חברות בבנק הזה, והוא היה שייך להן, ואולם הבנק לא הצליח להגיע למעמד של בנק מרכזי כלל. האגודות החשובות של הקואופרציה הפרטית למתן אשראי הפקידו בו סכומים סמליים בלבד, והנהלתו נאבקה כל העת לשכנע את אגודותיה להגדיל את השתתפותן. אמצעיו העצמיים של 'בנק זרובבל' לא באו לו אפוא מעודפי נזילות של הבנקים-סניפיו או

68. מ' אקסלרוד, דין וחשבון למצב עסקי: הלואה וחסכון ירושלים לתקופת א' תשרי תרצ"ד-כ"ט בטבת תרצ"ה, תל-אביב 1935; אורלובסקי, הלואה וחסכון ירושלים, עמ' 46-52.

מהשקעותיהם במניותיו, כמקובל, אלא בעיקר מחסכונות של אנשים פרטיים, חסכונות שהגדלה היתה כרוכה בהם, והם כונו 'תעודות פקדון' (תעודות הפקדון) היו נפוצות בכל הקואופרציה הפרטית למתן אשראי, ועליהן ביתר פירוט בפרק האחרון של מאמר זה). אגודות האשראי הגדולות התחרו בעצם בבנק זרובבל וקיבלו בעצמן פיקדונות מאת אגודות אשראי קטנות מהן והלוו להן בחזרה. בשנת 1938 היה הונו העצמי של בנק זרובבל כ-34,000 לא"י בלבד. לעומת זאת, הונה העצמי של 'הלואה וחסכון, יפו-תל-אביב' באותה שנה היה כ-72,550 לא"י. סכום ההלוואות שנתן באותה שנה הבנק היה 220,500 לא"י. 'הלואה וחסכון, יפו-תל-אביב' נתנה באותה שנה הלוואות בסך כולל של כ-354,000 לא"י. אמנם בנק זרובבל סייע לאגודות הקטנות יותר, אך לא התפתח למרכז כספי של הקואופרציה הפרטית למתן אשראי.⁶⁹

מי שמילא תפקיד זה בפועל היה בנק אפ"ק. בספטמבר 1935, עם הגיע השיא של משבר איטליה-חבש ובהלת המשיכות שליוותה אותו, אפ"ק (וכן בנק ברקליס) הם שהעניקו אשראי לאגודות השיתופיות והגנו עליהן מהתמוטטות. גם בספטמבר 1938, עם פרוץ המשבר בשאלת צ'כוסלובקיה, עמדו האגודות השיתופיות לאשראי לפני גל משיכות נוסף. גם כאן בא אפ"ק לעזרתן.⁷⁰

ואכן, משבר ספטמבר 1935 סימן שינוי בפעולתן של האגודות השיתופיות לאשראי. אם החוק של 1933 והגיבוש לפי בריתות פיקוח עוררו הרגשה שהקואופרציה הפרטית למתן אשראי צועדת לכיוון התרחבות וגדילה, אפילו במישור עולמי, באה בהלת ספטמבר 1935 וציננה את ההרגשות האלה. אגודות מסוימות, לרבות האגודה הגדולה בתל-אביב, התפתו עד אז להגדיל את הסיכון והרחיבו את פעולותיהן לתחומים בנקאיים מובהקים כמו ניכיון שטרות בלי ששמרו על שיעורי נזילות מתאימים (ועל כך ראו בפרק האחרון של המאמר). בראשית פברואר 1936 ובצל משבר ספטמבר 1935 קיימו אגודות 'מרכז' ועידה כללית מיוחדת בזכרון יעקב. 'ועידת זכרון יעקב', כמו שנקבעה בתודעת האגודות השיתופיות לאשראי, קבעה כי 'הקואופרציה האשראית המאוחדת ב"מרכז" אינה רוצה בנכאיות, שהאגודות שלנו אינם מוסדות מסחריים שמטרתם רדיפה אחר רווחים, כי אם מוסדות עממיים'.⁷¹ מאותה עת ואילך נסתמן בקואופרציה למתן אשראי קו של שיבה לפעילות שיתופית 'קלסית' מצד אחד ושמירה על שיעורי נזילות גבוהים בהתאם לסוגי הפיקדונות מצד אחר. המובילים העיקריים של קו הפעולה הזה היו יוסף ברגמן, מנהל 'הלואה וחסכון,

69. [מערכת], 'תולדות האגודות ומהלך התפתחותן', קואופרציה - חוברת המאה, י (סיוון-אלול תרצ"ט), עמ' 197-203; F. G. Horwill, *Report on the Banking Situation in Palestine: With A Commentary on the Co-Operative Societies Movement*, Jerusalem 1936, pp. 114-115

70. ראו מאמרו של נחום גרוס בכרך זה.

71. 'י בעהם, 'אחרי הועידה', קואופרציה, ז (שבט-אדר תרצ"ו), עמ' 113-114; ועל 'ועידת זכרון יעקב' ראו: [מערכת], 'דין וחשבון על הועידה הכללית המיוחדת של אגודות ה"מרכז"', שם, עמ' 157-192.

יפו-תל-אביב' וכן יהודה בעהם, יושב-ראש ה'מרכז', ויל"ג כהנוביץ. בד בבד עם הקו הזה המשיכה להתקיים המגמה האחרת, להרחבת הפעילות השיתופית לכיוון בנקאי מובהק, והמייצגים המובהקים שלה היו 'בנק אשראי' ו'בנק קופת עם'. כזכור, בראשית 1939 נעשו שתי אגודות שיתופיות לאשראי אלה בנקים לכל דבר על פי פקודת החברות, ולכן נגרע ממצבת האגודות השיתופיות לאשראי שיעור לא מבוטל מפעילותן וממספר חבריהן ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה דווקא. אמנם חלה הפחתה קלה בלבד במספר החברים, 4,300 חברים וחברות (כ-5%), אך בשיעור ההון העצמי חלה ירידה של 193 אלפי לא"י (כ-30%). ביתרת ההלוואות היתה ירידה של 1.25 מיליון לא"י (כ-36%), ואילו בסך הפיקדונות ובחשבונות העובר ושב חלה ירידה של 1.2 מיליון לא"י (כ-38%). ההפחתה הזו פגעה כמובן קודם כול בגודלה של הקואופרציה הפרטית למתן אשראי, שכן שני הבנקים החדשים נמנו עם המגזר הפרטי. כזכור, פרוץ המלחמה הביא את 'בנק אשראי' לידי הפסקת פעולות כוללת, הן עקב מדיניות בעלת סיכון גבוה והן עקב חוסר גיבוי פיננסי מאפ"ק ברגע המשבר,⁷² ולכן במובנים רבים פירוקו של 'בנק אשראי' רק ביסס את הדעה שבה החזיקה הנהגת ה'מרכז' – לשוב לעקרונות הקואופרטיביים הישנים והטובים ולהנהיג מדיניות סולידית של שמירת עתודות ויחס נזילות גבוה. לפיכך, אפשר לטעון כי פרישתו של 'בנק אשראי' מן הקואופרציה הפרטית רק חיזקה אותה בעצם. לעומת זאת, יציאת שני הבנקים האלה בלי ספק החלישה את הקואופרציה למתן אשראי לעומת שאר הבנקים במערכת, דווקא ערב תקופת המשבר הממשמש ובא.

4. תקופת מלחמת העולם השנייה

האגודות השיתופיות לאשראי עברו את ימי המלחמה במידה רבה בדומה לדרך שבה עברו מוסדות פיננסיים אחרים. מצד אחד, כמו שהראו גרוס ומצר במחקרם על התקופה, לאחר כשנה של משבר החלה בארץ-ישראל תקופה ממושכת של גאות שנבעה בעיקר מכך שהמזרח התיכון נעשה מרכז אספקה חשוב לצבאות בעלות הברית שחגו באזור. בשל כך גדלו מאוד אמצעי התשלום ועלתה הנזילות במשק. לוח א ולוח ב שבנספח מראים בבירור כי כמו בבנקים המסחריים, ובראשם אפ"ק, גם האגודות לאשראי נהנו משיעורי נזילות גבוהים במיוחד ומעלייה רבת רושם בהיקף החסכוניות והפיקדונות. מצד אחר, עקב הגידול בכמות אמצעי התשלום ועקב שיעורי האינפלציה הגבוהים ששחקו את חובם של רבים, חלה ירידה ניכרת בהיקף מתן האשראי. בנקים מסוימים, כגון בנק פועלים, אף נאלצו לתת אשראי בריבית ראלית שלילית. האגודות לאשראי, שעיקר רווחיהן נבע מן ההפרש בין הריבית שגבו על האשראי שהעניקו ובין הריבית שנתנו לחוסכיהן, נאלצו להתמודד עם הצורך

72. הלוח הקואופרטיבי השימושי לשנת הת"ש, עמ' 142-177; נ' הלוי, 'תחת שלטון הבריטים', בנקאי לאומה בהתחדשותה (לעיל, הערה 25), עמ' 187; 'מאזן כללי של הקואופרציה האשראית בסוף יוני 1938', קואופרציה, ט (תמוז תרצ"ח), עמ' 278-281.

הקואופרציה הפרטית בתקופת המנדט

לשמור על מידה מסוימת של רווחיות. חלקן, כגון 'הלואה וחסכון, יפו-תל-אביב', הצליחו להפקיד חלק מעודפיהן בבנקים הגדולים כאפ"ק.⁷³ על כל פנים, תום מלחמת העולם השנייה מצא את הקואופרציה הפרטית למתן אשראי בעמדה חלשה יותר במערכת הקואופרציה היהודית למתן אשראי מזו שהיתה לה לפני המלחמה, כמו שמראים היטב לוח א ולוח ב שבנספח. השינוי העיקרי נובע מהתחזקותו של משק העובדים ומהתחזקותן של 'קופות המלוה והחסכון' של העובדים. לוח 7 להלן מראה זאת:

לוח 7: השוואה של אגודות יהודיות שיתופיות לאשראי בהתאם לשיוך – דצמבר 1945

ברית הפיקוח	מספר האגודות		חברים		הון עצמי		עובר ושב, חסכונות ופיקדונות		הלוואות		סך-הכול מאזן	
	מספר ב"ג	אין נתונים	מספר ב"ג	אין נתונים	באלפי ב"ג	באלפי לא"י	באלפי ב"ג	באלפי לא"י	באלפי ב"ג	באלפי לא"י	ב"ג	לא"י
'מרכז'	אין נתונים	אין נתונים	59.5	51,618	54.7	486	60.9	5,474	58.2	1,740	59.0	6,432
'עובדים'	אין נתונים	אין נתונים	33.2	28,792	26.4	234	34.0	3,057	35.8	1,069	34.6	3,774
בלי שיוך	אין נתונים	אין נתונים	7.3	6,400	18.9	168	5.1	456	6.0	178	6.4	690
סך-הכול	אין נתונים	אין נתונים	100.0	86,810	100.0	888	100.0	8,987	100.0	2,987	100.0	10,897

מקור: לוח קואופרטיבי שימושי לשנת תשי"ז, עמ' 148-149.

ד. היבטים כלכליים בפעולות האגודות השיתופיות הפרטיות לאשראי

1. הקואופרציה הפרטית בכלל הבנקאות היהודית

מה היה מקומה של הקואופרציה הפרטית למתן אשראי בכלל הגורמים המרכזיים במערכת הבנקאית היהודית? נתונים מסודרים על הקואופרציה למתן אשראי יש בידניו משנת 1929 בלבד, ואולם מנתונים חלקיים לשנים 1922-1927 ומנתונים מסודרים של הבנקים הגדולים

73. הלוי, 'תחת שלטון הבריטים' (לעיל, הערה 71), עמ' 193-197; גרוס וגרינברג, בנק הפועלים, עמ' 119-276; נ' גרוס ו' מצר, 'ארץ-ישראל במלחמת העולם השנייה: היבטים כלכליים', בתוך: גרוס, לא על הרוח לבדה, עמ' 300-324; מאמרו של גרוס בכרך זה.

במגזר היהודי – אפ"ק, 'הבנק המרכזי למוסדות שיתופיים' ובנק הפועלים – אפשר לקבל תמונה ברורה למדי, שעולה גם מן המקורות הלא מספריים. לפי תמונה זו, בד בבד עם המגמה המתמדת של ירידה במעמדו המרכזי של בנק אפ"ק עלה משקלה היחסי של הקואופרציה למתן אשראי, וכך בשנת 1922 היה חלקו של אפ"ק כ-92% מסך ההלוואות וכ-96% מסך הפיקדונות בכלל אותם מוסדות פיננסיים. הקואופרציה למתן אשראי הקיפה באותה שנה כ-3% בלבד מסך ההלוואות והפיקדונות. בשנת 1925 כבר ירד חלקו של אפ"ק בעשר נקודות אחוז בקירוב. חלקו בסך ההלוואות היה עתה כ-82% ובסך הפיקדונות כ-90%. הקואופרציה הפרטית למתן אשראי ('קופות המלוה והחסכון של העובדים' נוסדו, כזכור, רק בסתיו 1925) הקיפה באותה שנה כ-10% מכלל ההלוואות והפיקדונות של המוסדות הפיננסיים המרכזיים במגזר היהודי. בשנת 1927 נמשכה אותה מגמה. ירידה נוספת בחלקו היחסי של בנק אפ"ק, לכ-75% בלבד מסך ההלוואות. הקואופרציה הפרטית למתן אשראי הגיעה באותה שנה לכ-12% מכלל ההלוואות ולכ-9% מכלל הפיקדונות ('הבנק המרכזי' ובנק הפועלים – על קופות המלוה והחסכון של העובדים המסונפות אליו – הם שהשלימו את היתרה).⁷⁴ מגמה זו נמשכה עד שנת 1935, כמו שמראים היטב לוח א' וב' בנספח. בשנה זו, היא שנת השיא של פריחת הבנקאות הפרטית בארץ-ישראל וגם שנת המשבר הגדול שלה, הגיע חלקו של אפ"ק בסך ההלוואות לכ-46% בלבד מתוך ההלוואות שנתנו המוסדות הפיננסיים המרכזיים של המגזר היהודי. הקואופרציה הפרטית למתן אשראי הגיעה אז לשיא כוחה והעניקה הלוואות כמעט כאפ"ק (כ-45%). גם בכלל היקף המאזן הגיעה הקואופרציה הפרטית לשיעור נכבד ביותר, כ-43%. חלקו היחסי של אפ"ק בין אותם גופים ירד לכ-50% בלבד, ואילו בהיקף הפיקדונות – גם כאן הגיעה הקואופרציה הפרטית למתן אשראי לשיא כוחה, כ-32% ואולם כמו שכבר הוזכר, מצד אחד הביא משבר אתיפיה-איטליה באוגוסט-ספטמבר 1935 לבהלת משיכות ולחשיפת חולשתם של הבנקים הקטנים, ומצד אחר הבליט את מקומו המרכזי ואת עצמתו של אפ"ק במערכת הבנקאית בארץ בכלל ובמערכת הבנקאית של היישוב היהודי בפרט. המגמה הקודמת, של ירידה במשקלו של אפ"ק במערכת הבנקאית בד בבד עם העלייה בכוחה של הקואופרציה הפרטית למתן אשראי, המגמה הזאת התהפכה. בשנת 1937 שב אפ"ק וחצה את קו המישים האחוזים מבחינת היקף ההלוואות שנתנו אותם גופים פיננסיים, הגיע לכ-60% מכלל היקף המאזן וכ-70% מכלל הפיקדונות נשמרו בקופתו. הקואופרציה הפרטית למתן אשראי ירדה לשיעור של 24% מכלל הפיקדונות, 31% מסך המאזן ולכ-38% מכלל ההלוואות.

שנתיים אחר כך, בספֶּה של המלחמה העולמית, ירד עוד יותר כוחה היחסי של הקואופרציה הפרטית למתן אשראי. לא מעט מירידה זו יש לזקוף, כמו שראינו, ליציאתם של 'בנק אשראי' ו'בנק קופת עם' מן המסגרת השיתופית. בסוף שנת 1945 התבססה עוד יותר מגמה זו. באפ"ק היו כ-84% מכספי המפקידים היהודים, הוא העניק כ-66% מכספי ההלוואות,

74. הנתונים לפי: הלוי (לעיל, הערה 71), עמ' 138, 180; גרוס וגרינברג, בנק הפועלים, עמ' 165-166; לוח קואופרטיבי לשנת ה'ת"ש, עמ' 118; Central Bank - Annual Reports.

הקואופרציה הפרטית בתקופת המנדט

והיקף מאזנו היה כ-81% לעומת האחרים. הקואופרציה למתן אשראי, לעומת זאת, ירדה להיקפים יחסיים שהיו לה באמצע שנות העשרים, ובד בבד עלה חלקו של בנק הפועלים, עדות לעליית כוחו של המשק ההסתדרותי בכלכלת הארץ והיישוב.⁷⁵

2. אגודות ה'מרכז'

תקופת ה'זוהר' של הקואופרציה הפרטית למתן אשראי בתקופת המנדט היתה אם כן בלי ספק שנות השלושים. סיכום שנים נבחרות של מאזני אגודות ה'מרכז' בין השנים 1929 ל-1945, מראה זאת היטב (לוח 8 להלן).

לוח 8: מאזני אגודות ה'מרכז' – שנים נבחרות (בלא"י; במחירי 1936)

השנה	הון עצמי	עובר ושב, חסכונות ופיקדונות	בקופה ובבנקים	הלוואות	סך-הכול המאזן
1929	60,525	187,707	35,367	235,074	346,145
1930	74,596	331,876	66,016	384,558	595,003
1931	104,478	424,537	79,968	506,208	832,850
1933	156,127	1,076,427	355,387	1,021,048	2,023,244
1934	197,016	1,734,388	634,562	1,719,040	3,293,465
1935	301,890	2,580,046	891,345	2,455,320	5,010,796
1936	428,874	1,735,586	440,561	2,081,203	2,898,513
1937	503,327	1,813,093	484,959	2,124,985	3,042,759
1938	517,013	2,005,030	562,772	2,231,023	3,199,100
1939	353,812	1,266,003	412,703	1,425,226	2,136,985
1940	274,360	482,531	115,413	895,005	1,253,465
1945	164,372	1,850,448	1,349,711	588,441	2,174,290

מקורות: לוח קואופרטיבי שימושי לשנת תרצ"ב, עמ' 8-9; לוח קואופרטיבי שימושי לשנת תרצ"ו, עמ' 228-229; קואופרציה, ז' גיליון יא-יב (אב-אלול תרצ"ו), עמ' 352-355; קואופרציה, ט' גיליון ה (שבט תרצ"ח), עמ' 122-125; קואופרציה, י' גיליון ד-ה (סבת-שבט תרצ"ט), עמ' 100-103; לוח קואופרטיבי לשנת הת"ש, עמ' 120-121 [מאזן ל-30 ביוני 1939]; לוח קואופרטיבי שימושי לשנת תש"א, עמ' 82-83 [המאזן הוא ל-31 בדצמבר 1940]; לוח קואופרטיבי שימושי לשנת תש"ו, עמ' 148-149 [תאריכי המאזנים הם לעתים יוני ולעתים דצמבר, בלי אחידות. תאריכי מאזני 1934-1936, ו-1939 הם לסוף יוני]. ההמרה למחירי 1936 כאן ובהמשך נעשתה על פי מדד יוקר המחיה אצל מצר וקפלן, משק יהודי ומשק ערבי (לעיל, הערה 2), עמ' 178.

75. גרוס וגרינברג, בנק הפועלים, עמ' 231-235.

הלוח מלמד יפה על תלותה של הקואופרציה למתן אשראי בהתפתחויות הכלכליות של הארץ. עלייה מתמדת, במונחים ראליים, בכל תחומי המאזן ניכרת מהקמתן של האגודות הראשונות ועד שנת 1935, אך בלי ספק ה'קפיצה' הגדולה חלה עם בוא העלייה החמישית, כמו שכבר הבחינו חוקרי הבנקאות הארץ-ישראלית.⁷⁶ סך כל המאזן עלה בערך פי 2.4 בין 1931 ל-1933 וכך גם הפיקדונות והחסכונות למיניהם (המאזן הוא ליוני 1935, לפני פרוץ משבר אתיופיה, בספטמבר 1935). ברורה היתה העלייה המתמדת בהון העצמי; פי שלושה בין 1931 לקיץ 1935 – בפיקדונות, בהלוואות ובסך המאזן. אכן, שנת השיא היתה 1935, הן בהיקף המאזן והן בהיקף ההלוואות והפיקדונות, שבמונחים ראליים היו גדולים משאר השנים. משבר 1935 הפחית בתוך שנה את כמות המזומנים בקופות אגודות ה'מרכז' בשיעור של כ-50%; את היקף המחזור שלהן בכ-45%; ואת היקף הפיקדונות בכ-33%. אמנם שיעור ההלוואות פחת בכ-15% בלבד, אבל ההון העצמי עלה ראלית בכ-42% בין 1935 ל-1936. נראה כי ההתאוששות המהירה ממשבר 1935 החזירה לרבים את האמון בקואופרציה למתן אשראי. ואכן, בשנת 1936 נוספו לקואופרציה למתן אשראי עוד כ-8,500 חברים, גידול של כ-12% לעומת שנת 1935. עם זאת, בשנים שלאחר מכן הצטמצם מאוד הגידול בהון העצמי, וגם ההצטרפות לאגודות נעשתה מתונה הרבה יותר לעומת השיא בשנות השלושים. יש לציין כי החוק השיתופי משנת 1933 חייב את האגודות להפריש 25% מרווחיהן לקרן שמורה ומנע בעצם כל חלוקה של דיבידנדים ליחידים כאשר קבע כי אין לחלקם כל עוד האגודה מקבלת פיקדונות מן הציבור.⁷⁷ מכאן, על אף הירידה בקצב הגידול של ההון העצמי והירידה בשיעור ההצטרפות לאגודות, חל גידול ראלי של כ-72% בהון העצמי של האגודות בין 1935 ל-1938, ואילו הגידול במספר החברים היה כ-27%.

למרבה הפלא גילו האגודות יציבות ואף צמיחה קלה בשנות השפל הכלכלי שבאו עם פרוץ המרד הערבי ב'1936 ובמשבר העלייה החמישית ועד פרוץ מלחמת העולם השנייה. בשנת 1938 הגיע היקף המאזן, ההלוואות והפיקדונות של האגודות לנתונים דומים מאוד – ובמונחים ראליים – לאלה של שנת 1934. העלייה הראלית בהון העצמי מתבטאת גם בשיפור היחס הון עצמי לעומת נכסים, שהיה בו בכל שלוש השנים 1937-1939 יחס קבוע גבוה של יותר מ-16% (להלן לוח 9). לעומת זאת, באפ"ק היה יחס זה באותן שנים כ-11%-12%. כמו שכבר צוין, משבר ספטמבר 1935 הביא את הנהגת ה'מרכז' להמליץ לאגודותיו לשנות את מדיניותן בכיוון קואופרטיבי סולידי יותר. ביטוי ברור לכך היה הדרישה לצמצם מאוד את מתן האשראי בדרך של ניכיון שטרות ולשוב לדרך הקואופרטיבית של מתן הלוואות קצרות מועד, שיוחזרו בשיעורים חודשיים וחברי האגודה בלבד יוכלו לקבלן. לוח ג שבנספח מראה כי אם בשנים 1933-1934 למשל אחוז ההלוואות הרגילות היה כ-32%

76. ראו: מאמרו המסכם של נחום גרוס בכרך זה וכן: D. Metzger, *The Divided Economy*, pp.103-116; D. Michaels, 'One Hundred Years of Banking and Currency in Palestine', *Research in Economic History*, 10 (1986), pp. 155-197

77. *Report by the Registrar*, pp. 63-75.

הקואופרציה הפרטית בתקופת המנדט

בממוצע בלבד, הרי בשנת 1936 הוא כבר הגיע ל-68%, ובשנת 1939 הוא היה 91%. עם זאת, לוח 9 שלהלן, המראה כמה יחסים פיננסיים של אגודות ה'מרכז' בין 1929 ל-1945, מלמד כי לא בכל התחומים אומצה המדיניות השמרנית. לדברי יוסף ברגמן, מנהל 'הלוואה וחסכון' תל-אביב, בשלהי שנות השלושים נדרשו האגודות לשמור על יחס עתודה כללי של 40% מזומן לעומת פיקדונות, אך הן לא עמדו בכך. יחס הנזילות מזומן לעומת פיקדונות הגיע בשנות הגאות של 1935-1933 ליותר מ-30%, אך ירד בשנות השפל לכ-27%.

לוח 9: אגודות ה'מרכז' – יחסים פיננסיים נבחרים
באחוזים; שנים נבחרות

השנה	מזומן נכסים	מזומן פיקדונות	הון עצמי נכסים	הון עצמי פיקדונות	הלוואות נכסים	הלוואות פיקדונות
1929	10.2	18.7	17.4	32.2	67.9	125.2
1930	11.0	19.9	12.5	22.5	64.6	115.9
1931	9.6	18.8	12.5	24.6	60.7	119.2
1933	17.6	31.3	7.7	14.5	50.4	94.9
1934	19.3	36.6	6.0	11.3	52.1	99.1
1935	17.8	34.5	6.0	11.7	49.0	95.1
1936	15.2	25.4	14.8	24.7	71.8	119.9
1937	15.9	26.7	16.5	27.8	69.8	117.2
1938	17.6	28.0	16.2	25.8	69.7	111.2
1939	19.3	32.6	16.6	27.9	66.7	112.6
1940	9.2	23.4	21.9	56.8	71.4	185.5
1945	62.1	72.9	7.6	8.9	27.1	31.8

מקור: לוח 8.

אף במדד של היחס הון עצמי לעומת פיקדונות לא שמרו האגודות בשנים 1935-1933 על השיעור המומלץ אז של כ-20%. נראה כי אי-הפרשה מספקת לקרן השמורה מצד אחד, ושיעור גבוה במיוחד של לא חברים שהפקידו את כספם באגודות מצד אחר, הוא שהביא ליחס הנמוך של הון עצמי לעומת פיקדונות. אמנם יחס זה השתפר לאחר 1935, אך חשף קו אופייני בסיסי של הקואופרציה למתן אשראי, ובכלל זה של הקואופרציה בארץ-ישראל, והוא הנטייה של האגודות לאשראי לעסוק יותר ויותר בעסקי בנק.⁷⁸ בקואופרציה העולמית למתן אשראי של אותה עת נקבע כי בתוך זמן מוגדר היה על הקרן השמורה להיות בהיקף

78. טוגאן-באראנובסקי, 'יסודות הקואופרציה' (לעיל, הערה 13).

דמי החבר ויותר מכך.⁷⁹ לוח ג בנספח מראה כי למרות החיוב החוקי להפריש רבע מן הרווחים לקרן שמורה ולמרות המדיניות של חלק מן האגודות להפריש אפילו עד מחצית הרווחים לקרן השמורה, לא גדל חלקה של הקרן השמורה בשיעור מספיק לעומת דמי החבר. לפיכך, האגודות לאשראי התקשו ליצור בסיס פיננסי איתן לנטייתן לפעול כבנקים לכל דבר. אמנם ראשיתן טענו כי בסיסן הפיננסי באחריותם ההדדית של החברים, אבל הגידול במספר החברים והקושי החוקי והאחר להביא את חברי האגודה השיתופית לממש הלכה למעשה את אחריותם, בייחוד על רקע הגידול המספרי של חברי האגודה, שביטל במידה ניכרת את ממד האינטימיות שבה, השמיט את הבסיס לטענה זו. נראה אפוא כי למרות מאמציה של הנהגת ה'מרכז', לא השכילו כל האגודות להכין את עצמן כהלכה לרגעי משבר עתידיים, כגון המשבר של 1939.

3. אגודת 'הלואה וחסכון, יפו-תל-אביב'

כאמור, אגודה זו היתה האגודה הוותיקה והגדולה ביותר בין אגודות האשראי השיתופיות מבחינת מספר חבריה. בשנת 1919 היו בקואופרציה למתן אשראי בארץ-ישראל כ-700 חברים וחברות. כ-65% מהם (453) היו חברים ב'הלואה וחסכון, יפו'. כמה שנים אחר כך, בשנת 1924, היו בקואופרציה למתן אשראי 7,942 חברים וחברות. ב'הלואה וחסכון, יפו' היו באותה עת 2,826 חברים וחברות (כ-36%). בשנת 1933, עם גידולה של התנועה השיתופית בארץ, ירד משקלה היחסי של 'הלואה וחסכון, יפו-תל-אביב' בכלל הקואופרציה למתן אשראי לכ-18%, ובכלל הקואופרציה הפרטית הוא היה כ-20%. בשנת 1939 היה משקל חברי האגודה בכלל הקואופרציה היהודית כ-12% ובכלל הקואופרציה הפרטית כ-14%. בדצמבר 1945 היה משקל חבריה דומה לתקופה שלפני המלחמה: 11,500 חבריה בדצמבר 1945 היו כ-13% מכלל הקואופרציה למתן אשראי וכ-14% מכלל הקואופרציה הפרטית למתן אשראי.⁸⁰ עם זאת, לא בכלל הקואופרציה היהודית למתן אשראי בלבד, אלא גם בתוך אגודות ה'מרכז' שמרה 'הלואה וחסכון, יפו-תל-אביב' על מקומה הראשון כאגודה הגדולה ביותר מבחינת מספר חבריה. הדוחות והמאזנים השנתיים של האגודה מהיווסדה ועד שנת 1945 מעידים על הדרך של הקואופרציה הפרטית בתקופת המנדט. כמו רוב החברים באגודות לאשראי גם חברי 'הלואה וחסכון' היו תושבי עיר, וכמו שראינו, בתוך היישוב העירוני היהודי ב'פלשתינה (א"י)' היה לתל-אביב מקום מרכזי. הנהגתה לא פסקה מלציין כי האגודה פועלת על בסיס מקורותיה העצמיים בלבד ועל הפיקדונות שבקופתה. 'הלואה וחסכון' יזמה ונתנה יד ליוזמות שונות בתחום הקואופרציה למתן אשראי, וכבר הוזכרה יזמתה להקים 'קבוצות הדדיות לבניית בתים' עוד בשנה הראשונה להקמתה. כמו כן את היוזמה ליצור מרכז לקואופרציה היהודית למתן אשראי בארץ יש לתלות ב'הלואה וחסכון'. בשנותיה הראשונות, כשעדיין לא השתכלל שוק הכספים בארץ ועדיין לא התמחה המשק היהודי די הצורך, ניסתה האגודה ליוזם מפעלים

79. 'ברגמן, בעית הליקבידיות בבנקים ובמוסדות קואופרטיביים לאשראי, תל-אביב 1942, עמ' 9.

80. ראו: לוח 1 ו-3; הלואה וחסכון יפו-ת"א, דוח שנתי לשנת 1945, 'שבלא מקובצת'.

שונים ולהרחיב את פעילותה לתחומים עסקיים מגוונים. כך למשל בשנות העשרים שבו ודנו באגודה ביזמה להקים קופות חיסכון בערבות הדדית לסוגים שונים של ביטוח. כמו כן, באמצע שנות השלושים ביקשו באגודה לקנות את האדמות שעמד עליהן בית החרושת ללבנים, 'סיליקט', ולבנות עליהן שיכון עממי לכ-450 מחברי האגודה. הרעיון הזה לא יצא לפועל.

יזמה אחרת, קרובה יותר לאופי הפיננסי המובהק של פעולות האגודה, היתה יזמתו של מרדכי בן הלל הכהן, 'מפעל תעודות הפיקדון'. התכנית חייבה שיתוף פעולה עם 'הלואה וחסכון, ירושלים', והיתה כרוכה בה הגרלה. היא יצאה לפועל לראשונה בשנת 1927 באגודה הירושלמית שניהל בן הלל הכהן. כל פיקדון היה בן 5 לא"י ונשא ריבית בת 5%. מדי שנה הופקו עשרים אלף תעודות כאלה, אבל המפקידים קיבלו ריבית של שלושה אחוזים בלבד על תעודות הפיקדון שלהם. שני האחוזים הנותרים חולקו בהגרלות דו-חודשיות. סכומי ההגרלה לא היו כמובן אחידים; הפרס הגדול היה של 500 לא"י ואחריו בסכומים של 150 עד 25 לא"י. לצורך הפצת 'תעודות הפיקדון' הקימו אגודות 'הלואה וחסכון' קונסורציום. בהתחלה היו אלה אגודות 'הלואה וחסכון' ירושלים ותל-אביב בלבד, ולאחר זמן הצטרפו אליהן עוד אגודות. בהתחשב בעובדה שהחלופה של האגודות להשגת אותו הון שהכנים 'מפעל תעודות הפיקדון' היתה הלואה מבנקים מסחריים בריבית של כ-7%-8%, ובהתחשב בעובדה שפזור ההגרלות על פני השנה הותיר ברשותן חלק ניכר מכספי תעודות הפיקדון במשך רוב חודשי השנה, אין פלא שהן ראו ב'מפעל' זה גורם חשוב בגיוס הכספים שלהן.

על 'מפעל תעודות הפיקדון' נשפכו קיתונות של ביקורת מכיוונים שונים, ובעיקר על רקע אידאולוגי - הוא נתפס כפוגע בעקרונות הקואופרטיביים של חיסכון עממי וחינוך לחיסכון ולחסכנות. על כל פנים, מפעל תעודות הפיקדון המשיך להתקיים כל התקופה. בדיקה שערך רושם האגודות השיתופיות בסוף 1937 בדבר מקומן היחסי של 'תעודות הפיקדון' בקואופרציה העירונית למתן אשראי, הראה שהוא היה כ-8% בלבד מסך הפיקדונות והחסכונות,⁸¹ אבל עיון ברישומי 'הלואה וחסכון, יפו-תל-אביב' מראה תמונה מורכבת יותר. בשנים הראשונות לקיומן, 1928-1932, היו 'תעודות הפיקדון' 30% או יותר מסך כל הפיקדונות והחסכונות של האגודה. עם העלייה החמישית חלה ירידה מסוימת בחלקן היחסי של תעודות הפיקדון, והוא נע בין 18% לכ-11% בין השנים 1933 ל-1938. בשלוש השנים הראשונות של מלחמת העולם הן מילאו תפקיד לא מבוטל בגיוס חסכונות ופיקדונות לאגודה (17, 32, ו-18 אחוזים, בהתאמה), אך משנת 1942 ניכרת ירידה גדולה במשקלן היחסי בכלל הפיקדונות והחסכונות, והן הגיעו לכ-2% בלבד מסך כל הפיקדונות והחסכונות בשנים 1944 ו-1945. נראה אפוא שבדרך כלל תרם 'מפעל תעודות הפיקדון' לגיוס הון לאגודה בתל-אביב. תרומתו העיקרית היתה בשנים הראשונות לפעולתו ובשנים של קשיי נזילות. עם זאת, הקו המאפיין את פעולת 'הלואה וחסכון' ברוב תקופת המנדט היה קו של סולידיות וזהירות. נכון הדבר כי קו זה היה אופייני יותר לעשור השני של פעולת האגודה,

Report by the Registrar, pp. 60-62; Bialik, *Cooperative Credit Movement in Palestine*, .81 pp. 77-81

משנת 1929 ואילך. בעשור הראשון ניכר קו אחר, של התרחבות, לעתים לא זהירה. לוח ד בנספח, שמציין את היחסים הפיננסיים באגודה משקף זאת. בשנת תר"ף (1919-1920) ירד שיעור הנוזילות (המתבטא ביחסים מזומן לעומת נכסים ומזומן לעומת פיקדונות) של נכסי האגודה ירידה מדאיגה. מגמת ההנהלה, הן להגדיל את מספר חברי האגודה והן להגדיל את האשראי לחברים, הביאה לנוזילות נמוכה ולשיעור גבוה במיוחד של היחס הלוואות לעומת נכסים. ההנהלה היתה מודעת היטב לכך, ולכן שינתה את מדיניותה שינוי דרמטי, והדבר ניכר היטב ביחסים הפיננסיים של האגודה בשנה שלאחר מכן. בלי ספק עזרו לה, להלוואה וחסכון, גם ההתפתחויות הכלליות בארץ – כינון השלטון האזרחי וההשקעות שהביא עמו, ייבוא ההון הציבורי והפרטי והגידול בבנייה – שהביאו לגאות של 1920-1922 ובוודאי סייעו לאגודה לבסס את עצמה.⁸²

ואכן, הרוח השנתי של האגודה לשנת תרפ"א (1921-1922) מלמד על גידול של ממש כמעט בכל תחום: היקף הנכסים הנוזלים עלה יותר מפי 12 מן השנה הקודמת; היקף המאזן עלה ביותר מפי שניים; והיקף הפיקדונות פי שניים וחצי או יותר. עם זאת ניכרה זהירות במתן הלוואות; היקף ההלוואות לא גדל ביותר מפי אחד וחצי. שנת 1923 היתה אף היא שנת גידול לאגודה, למרות המשבר שחל אז בארץ. מדיווחי ההנהלה עולה במפורש מודעותה למשבר, לעובדה שרבים 'יוצאים' את הארץ, והקו הזהיר שננקט עקב כך בעיקר בנושא בטוחות הלוואות. עוד עולה מן המאזנים הגידול שחל בהיקף הפעילות של האגודה עם בוא העלייה הרביעית, וכמו כן הירידה שבאה בשנים תרפ"ו-תרפ"ז, הן השנים הקשות של משבר העלייה הרביעית.

בשנת תרפ"ח חלה עוד התאוששות, בד בבד עם התאוששותו של המשק כולו.⁸³ דא עקא, כמו שמראה לוח ד שבנספח, יחס הנוזילות עמד על 2.2% מזומן לעומת נכסים. דומה כי מסיבה זו בתרפ"ח גם התחלפה הנהלת האגודה. דרויאנוב, המוציא והמביא, לא המשיך בתפקידו, ובמקומו של א"ל שרשבסקי, יושב-ראש ההנהלה, מונה סגנו, חיים רוזנטל, והוא שימש בתפקיד עד שנת תרצ"ב. בשנת תרצ"ב החליף אותו שלמה זלצמן, שנכנס להנהלה בתרפ"ט. יוסף ברגמן הוא היחיד שנותר מן ההנהלה הקודמת, ומעתה הוא נעשה דמות מרכזית ב'הלוואה וחסכון' של תל-אביב. ברגמן ורעו שלמה זלצמן הנהיגו את האגודה באותו קו של סולידיות וזהירות שאפיין את פעולות האגודה בעשור השני לפעולתה, משנת תרפ"ט ואילך. ברגמן היה בקיא ברזי התאוריה השיתופית והבנקאית, והתווה ב'הלוואה וחסכון' בפרט ובקואופרציה למתן אשראי בכלל קו זהיר, שלא כמו הדרך שפסע בה 'בנק אשראי'.

82. נ' גרוס, 'המיתון של שנת 1923' (לעיל, הערה 46).

83. 'מצר וע' קפלן, משק יהודי ומשק ערבי, עמ' 138.

הקואופרציה הפרטית בתקופת המנדט

לוח 10: מאזן 'הלואה וחסכון, יפו-תל-אביב', 1922-1945 (במחירי 1936; בלא"י)

שנה	הון עצמי	עובר ושב, חסכונות ופיקדונות	בקופה ובבנקים	הלוואות	סך-הכול המאזן
1921/22	3,210	16,111	4,487	16,035	23,905
1922/23	4,565	20,320	3,866	20,112	34,424
1923/24	4,736	25,616	9,228	18,856	45,006
1924/25	5,380	32,829	9,320	24,196	59,473
1925/26	6,023	27,572	3,893	24,232	51,626
1926/27	6,423	28,143	2,501	24,191	55,556
1927/28	7,490	34,360	1,533	34,548	68,766
1928/29	9,034	42,158	9,990	40,302	81,750
1929/30	11,542	72,214	13,787	68,562	126,753
1930/31	14,150	90,318	20,246	84,431	158,549
1931/32	17,374	129,388	38,602	103,532	218,441
1933	22,530	219,091	82,718	140,400	340,456
1934	38,340	258,819	84,362	210,039	438,407
1935	52,897	232,229	61,129	237,806	444,406
1936	60,226	303,177	101,849	240,024	448,147
1937	64,286	308,696	101,361	257,125	452,160
1938	71,402	344,519	112,733	289,769	498,223
1939	71,985	221,210	55,466	264,008	392,338
1940	59,954	116,882	42,688	170,228	275,389
1941	49,080	121,234	42,117	112,453	215,223
1942	36,086	166,824	109,194	84,906	240,179
1943	32,197	329,538	264,949	97,898	409,287
1944	34,150	535,141	445,822	104,129	614,277
1945	36,120	677,334	562,758	126,940	770,054

מקור: דוחות 'הלואה וחסכון, יפו-תל-אביב' לשנים האמורות וכן 'טבלא מקובצת ל-27 שנות קיומו של המוסד' במאזן שנת 1945. משנת 1919 ועד שנת 1930 המאזן היה לסוף השנה העברית (כט באלול, בדרך כלל בראשית ספטמבר). לשנים 1931-1932 המאזן היה ל-30 בספטמבר. ממאזן 1933 ועד בכלל המאזנים הם כבר לסוף השנה האזרחית.

ברגמן הניח כי 'הלואה וחסכון' תל-אביב היא אגודה שיתופית 'קלסית', שמטרתה לדאוג לביטחון כספו של איש הביניים בכלכלת העיר, ולכן השתדל להוביל אותה בסולידידות ובבטחה. הוא הטיף בלי הרף להגדלת ההון העצמי של האגודות לאשראי, ומשנת 1932 החל להעביר 50% מרווחי האגודה שניהל לקרן שמורה. הוא הקים את הקרן לחובות מסופקים

ופיתח אותה; הקפיד היטב על שמירת יחסי נזילות בהתאם לסוגי הפיקדונות; קשר קשרים חמים עם אפ"ק ועם מנהלו, הופיין, ודאג כל העת לעתודה נוספת באפ"ק, שתעמוד לרשותו בימי סגריר, והקפיד שלא להשתמש בה. אם כן, ברגמן, רוזנטל וולצמן הפיקו לקחים משנת תרפ"ח.

ואכן, ימי סגריר הגיעו. במשבר אתיופיה של ספטמבר 1935 נאלצה 'הלואה וחסכון, יפו-תל-אביב' לפנות לאפ"ק לקבלת אשראי לצורך עמידה בדרישות המפקידים. האגודה לא שכחה להודות להופיין על כך ועל 'הצורה הצבורית שבה הגשים' את הבטחתו לעזור לה. עם זאת, באגודה לא שכחו לציין גם כי בתוך 60 יום החזירו לאפ"ק 'בתודה' את כל הסכום שקיבלו ממנו.

הוצאת הפיקדונות עם פרוץ מלחמת העולם השנייה העמידה לפני 'הלואה וחסכון' שבתל-אביב אתגר גדול לא פחות מזה של 1935. כ-38% מן הפיקדונות והחסכונות נדרשו בין סוף אוגוסט 1939 לסוף השנה האזרחית. באגודה ציינו בסיפוק רב כי סכום זה 'שלם מוסדנו מבלי שהיה זקוק לקבל לשם כך עזרה מן החוץ ולשעבד למטרה זו אפילו חלק כל שהוא מהתיק שלו'. הם תלו עמידה איתנה זו בכך 'שהלואה וחסכון תל-אביב שמר על העקרונות הבריאים של הקואופרציה', אך עד סוף שנת 1940 הוצאו מקופת האגודה כ-61% מכספי הפיקדונות והחסכונות שהיו בה באוגוסט 1939. כאן כבר נאלץ המוסד לבקש מאפ"ק הלוואה בשיעור של כ-15% מן הכספים שהוצאו.

נראה כי 'הלואה וחסכון' תל-אביב נפגעה פחות משנפגעו שאר אגודות ה'מרכז' בעת המלחמה. אמנם ההפחתה בהון העצמי היתה כ-50% בשנת 1945 לעומת סוף 1938, אבל בשאר אגודות ה'מרכז' ההפחתה היתה רבה עוד יותר. על כל פנים, שפע המזומנים בקופת האגודה ובחשבונות חיסכון למיניהם, הגידול בהיקף הפעילות בחלקה השני של המלחמה וכן הצטרפותם של עוד כ-1,500 חברים חדשים בין 1939 לשנת 1945, נתנו לאגודה בסיס לאופטימיות בעניין אפשרויות הפעולה העתידיות שלה עם סיום המלחמה. בדות האגודה לשנת 1945 באה לידי ביטוי ברור אופטימיות זו. באגודה, על פי תפיסתה המסורתית, תלו את יציבותה של 'הלואה וחסכון' תל-אביב ביאפיו הקואופרטיבי העממי של המוסד'.

סיכום

הקואופרציה הפרטית למתן אשראי בתקופת המנדט לא היתה ענף כלכלי בלבד. חברו בה הנחות תאורטיות-פילוסופיות כלליות בעניין מקומם של מעמדות הביניים במערכת הקפיטליסטית, מכנה משותף חברתי רחב ופעולה בתחום הכלכלי. היא אף היתה מאורגנת במוסדות כלכליים-חברתיים, והגדירה את עצמה הן הגדרה חיובית והן הגדרה שלילית – מול הקואופרציה הסוציאליסטית ומול גופים ליברליים יותר בעלי רצון לשליטה כמו 'הבנק המרכזי'.

קו מאפיין חשוב היה ההמשכיות עם חברת המוצא העיקרית של הקואופרציה הפרטית,

הקואופרציה הפרטית בתקופת המנדט

יהדות מזרח אירופה. דומה כי דמותה העירונית ותחומי פעילותה הכלכליים סייעו לא מעט לקליטתם של רבים שלא קיבלו על עצמם הלכה למעשה את מצוות השיבה אל האידאולוגיה הציונית ההגמונית.

מן הבחינה הכלכלית אין ספק כי הקואופרציה למתן אשראי סייעה לאלפי חבריה – ולמשפחותיהם – לקבל אשראי נוח מזה שבבנק המסחרי, למצוא מקום להפקיד בו את חסכונותיהם הקטנים, לעזור ללא מעטים מהם לקנות מגרש ולבנות בית. מתקופת המנדט ועד פרוץ מלחמת העולם השנייה מילאה הקואופרציה הפרטית תפקיד כלכלי מרכזי בהענקת אשראי לעשרות אלפי משפחות ובשמירה של ממונן. אם כי לא חסרו לה כמו שראינו ממדים של סיכון.

סיום מלחמת העולם השנייה מצא את הקואופרציה למתן אשראי חלשה הרבה יותר ממצבה לפני המלחמה. הגידול במשק ההסתדרותי, תהליך הריכוז של הפעילות הפיננסית בידי בנק אנגלו־פלשתינה ומערבולת מלחמת העצמאות ההולכת ומתקרבת – כל אלה בוודאי שלא סייעו לקואופרציה הפרטית למתן אשראי לצאת מחוזקת יותר עם הקמת המדינה. גם מ־1949 ואילך – היו חלק מן התנאים לרעתה: משק שנוטה לריכוזיות, אחיזתה של מפלגה סוציאל־דמוקרטית בהגה הכלכלי של המדינה הצעירה, ותמורות כלכליות נוספות – כל אלה לא תרמו לחוסנה של הקואופרציה הפרטית. מה אירע לה בתקופת המדינה – זהו כבר נושא למחקר חדש.

נספח לוחות

לוח א: מקומה של הקואופרציה הפרטית למתן אשראי במערכת הבנקים היהודיים, הלוואות וסך המאזן (באלפי לא"י במחירים שוטפים, ובאחוזים; שנים נבחרות)

שנה	סך-הכול מאזן						הלוואות					
	סה"כ	קואופרציה פרטית*	הלוואה וחסכון תל-אביב'	הבנק המרכזי	בנק הפועלים	אפ"ק	סה"כ	קואופרציה פרטית*	הלוואה וחסכון תל-אביב'	הבנק המרכזי	בנק הפועלים	אפ"ק
1929	3,220	546	88	175	135	2,364	2,324	370	43	165	115	1,674
	100%	17%	3%	6%	4%	73%	100%	16%	2%	7%	5%	72%
1931	3,738	1,129	147	269	186	2,124	2,569	686	78	248	135	1,500
	100%	31%	4%	7%	5%	57%	100%	27%	3%	10%	5%	58%
1933	8,390	2,244	349	298	381	5,467	3,524	1,120	144	230	243	1,931
	100%	26%	4%	4%	5%	65%	100%	32%	4%	6%	7%	55%
1935	17,283	7,514	456	482	633	8,654	8,329	3,682	244	415	396	3,836
	100%	43%	3%	3%	4%	50%	100%	44%	3%	5%	5%	46%
1937	14,386	4,434	469	583	771	8,598	7,938	3,040	267	500	476	3,922
	100%	31%	3%	4%	5%	60%	100%	38%	3%	6%	6%	50%
1939	13,980	2,636	405	522	867	9,955	7,589	1,781	273	439	568	4,801
	100%	19%	3%	4%	6%	71%	100%	23%	4%	6%	8%	63%
1945	62,649	7,140	2,278	1,040	3,646	50,823	11,590	1,915	375	542	1,451	7,682
	100%	11%	4%	2%	6%	81%	100%	16%	3%	5%	13%	66%

מקורות: נ' הלוי, 'תחת שלטון הבריטים', בנקאי לאומה בהתחדשותה: תולדות בנק לאומי, ירושלים 1977, עמ' 138, 180; נ' גרוס וי' גרינברג, בנק הפועלים: חמישים השנים הראשונות, 1921-1971, תל-אביב 1994, עמ' 165-166; דוחות שנתיים של הבנק המרכזי.

* לשנים 1929, 1931, 1935, הנתונים משוערים ומחושבים ביחס למקומן של אגודות 'מרכז' בכלל הקואופרציה הפרטית בשיעור ממוצע סביר של 65% ושל 'קופות המלוה' של ההסתדרות בשיעור של 5% מכלל הקואופרציה היהודית למתן אשראי באותן שנים; נתוני 'הלוואה וחסכון תל-אביב' נכללים בנתוני הקואופרציה הפרטית. המאזנים עד 1935 ועד בכלל וכן לשנת 1939 הם לחודש יוני. לשנים 1937 ו-1945 בלבד המאזנים הם לסוף השנה האזרחית.

הקואופרציה הפרטית בתקופת המנדט

לוח ב: מקומה של הקואופרציה הפרטית למתן אשראי במערכת הבנקים היהודיים, פיקדונות (באלפי לא"י במחירים שוטפים, ובאחוזים; שנים נבחרות)

פיקדונות						השנה
סך-הכול	קואופרציה פרטית	'הלוואה וחסכון תל-אביב'	הבנק המרכזי	בנק הפועלים	אפ"ק	
2,351	294	45	3	37	2,017	1929
100%	12.5%	2%	0.1%	1.6%	85.8%	
2,416	576	84	1	48	1,791	1931
100%	24%	3%	0.04%	2%	74%	
6,255	977	225	4	187	5,087	1933
100%	16%	4%	0.06%	3%	81%	
12,170	3,868	238	135	339	7,828	1935
100%	32%	2%	1%	3%	64%	
10,658	2,533	320	164	454	7,507	1937
100%	24%	3%	2%	4%	70%	
10,874	1,428	228	111	466	8,869	1939
100%	13%	2%	1%	4%	82%	
58,998	5,932	2,003	726	2,766	49,574	1945
100%	10%	3%	1%	5%	84%	

מקורות: ראו לעיל, מקורות לוח א.

לוח ג: אגודות ה'מרכז' – הרכב הון עצמי והלוואות
(בלא"י במחירים שוטפים; שנים נבחרות)

השנה	הון עצמי			הלוואות	
	דמי חבר או מניות	סך־הכול הון עצמי	אחוז דמי החבר מן הסך־הכול	הלוואות רגילות לחברים	סך־הכול הלוואות רגילות מן הסך־הכול
1929	54,294	65,369	84	אינ נתונים	253,887
1930	59,763	73,421	81	אינ נתונים	378,502
1931	72,555	96,918	75	אינ נתונים	469,581
1933	93,641	160,196	58	365,174	1,047,659
1934	115,562	206,690	56	524,872	1,803,442
1935	164,050	309,758	53	809,342	2,519,311
1936	196,415	428,874	46	1,418,198	2,081,203
1937	235,818	521,961	45	1,613,457	2,203,655
1938	232,772	525,313	44	1,842,695	2,266,839
1939	195,249	365,509	53	1,345,512	1,472,341
1940	177,632	340,482	52	1,046,838	1,110,704
1945	221,462	486,308	46	1,525,961	1,740,951

מקורות: לוח קואופרטיבי שימושי לשנת תרצ"ב, עמ' 8-9; לוח קואופרטיבי שימושי לשנת תרצ"ו, עמ' 228-229; קואופרציה, ז, גיליון יא-יב (אב-אלול תרצ"ו), עמ' 352-355; קואופרציה, ט, גיליון ה (שבט תרצ"ח), עמ' 122-125; קואופרציה, י, גיליון ד-ה (טבת-שבט תרצ"ט), עמ' 100-103; לוח קואופרטיבי לשנת הת"ש, עמ' 120-121; לוח קואופרטיבי שימושי לשנת תש"א, עמ' 82-83; לוח קואופרטיבי שימושי לשנת תש"ו, עמ' 148-149 (עד מאזן 1936 ועד בכלל, תאריך המאזן הוא יוני. לאחר מכן תארכי המאזנים הם לעתים יוני ולעתים דצמבר, בלי אחידות).

הקואופרציה הפרטית בתקופת המנדט

לוח ד: 'הלואה וחסכון, יפו-תל־אביב', 1918-1945 – יחסים פיננסיים נבחרים
(באחוזים)

השנה	מזומן נכסים	מזומן פיקדונות	הון עצמי נכסים	הון עצמי פיקדונות	הלוואות נכסים	הלוואות פיקדונות
1918/19	16.1	26.7	15.4	25.5	83.5	138.2
1919/20	6.6	10.9	16.8	27.7	93.0	152.8
1920/21	34.1	48.5	11.0	15.6	58.0	82.5
1921/22	18.8	27.8	13.4	19.9	67.1	99.5
1922/23	11.2	19.0	13.3	22.4	58.4	98.9
1923/24	20.5	36.0	10.5	18.5	41.9	73.6
1924/25	15.7	28.4	9.0	16.4	40.7	73.7
1925/26	7.5	14.1	11.6	21.8	46.9	87.9
1926/27	4.5	8.9	11.5	22.8	43.5	86.0
1927/28	2.2	4.4	10.9	21.8	50.2	100.5
1928/29	12.2	23.7	11.0	21.4	49.2	95.6
1929/30	10.9	19.1	9.1	16.0	54.1	94.9
1930/31	12.8	22.4	8.9	15.7	53.2	93.5
1931/32	17.7	29.8	7.9	13.4	47.4	80.0
1933	24.3	37.8	6.6	10.3	41.2	64.1
1934	19.2	32.6	8.7	14.8	47.9	81.1
1935	13.6	26.3	11.9	22.8	53.5	102.4
1936	22.7	33.6	13.4	19.7	53.5	79.2
1937	22.4	32.8	14.2	20.8	56.9	83.3
1938	22.6	32.7	14.3	20.7	58.1	84.1
1939	14.1	25.1	18.3	32.5	67.3	119.3
1940	15.5	36.5	21.8	51.3	61.8	145.6
1941	19.6	34.7	22.8	40.5	52.2	92.7
1942	45.5	65.4	15.0	21.6	35.3	50.9
1943	64.7	80.4	7.9	9.8	23.9	29.7
1944	72.6	83.3	5.5	6.4	16.9	19.5
1945	73.1	83.0	4.7	5.3	16.5	18.7

מקור: דוחות 'הלואה וחסכון, יפו-תל־אביב' לשנים האמורות.

עמוד ריק